

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ
“ÜMUMİ DİLÇİLİK” KAFEDRASI

Əlyazması hüququnda

NƏRMİN HAFİZ qızı MAXSUDOVA

“GƏNC QRAMMATİKLƏRDƏN SONRAKI MƏRHƏLƏDƏ DİLÇİLİYİN
İNKİŞAFI”

HSM – 060201 - Dilşünaslıq (ümumi dilçilik)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər _____
F.e.d, prof. F.Y.Veysəlli

BAKI-2022

Mündəricat

Giriş.....	3
I Gənc qrammatiklər.....	7
I.1 Gənc qrammatiklər məktəbinin yaranması və onların elmə verdiyi töhfələr.....	7
I.2 Gənc qrammatiklərin nöqsanlı cəhətləri və onların tənqidi.....	26
II. Gənc qrammatiklərdən sonrakı dövrdə dilçilik.....	34
II.1 Gənc qrammatiklərin təsiri ilə XIX əsrin sonlarında yaranan dilçilik.....	34
II.2 Moskva dilçilik məktəbi.....	36
II.3 Leningrad (Sankt-Peterburq) dilçilikməktəbi.....	38
II.4 XX əsr dilçiliyində strukturalizm və strukturalizm cərəyanı çərçivəsində mövcud olan məktəblər.....	41
III. Müasir dövr dilçiliyi.....	52
III.1 Törəmə dilçilik.....	52
III.2 Koqnitiv dilçilik.....	55
III.3 Psixolinqvistika.....	59
III.4 Mətn dilçiliyi.....	61
Nəticə.....	64
Ədəbiyyat.....	66

Giriş

Mövzunun aktuallığı. “Gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələdə dilçiliyin inkişafı” tədqiqat işində dilçilik tarixində mövcud olan və dilçiliyin inkişafı üçün böyük töhfələr verən gənc qrammatiklər məktəbi və bu məktəbdən sonrakı dövr dilçiliyinin araşdırılması və geniş şəkildə şərhə əks olunmuşdur.

Özündən əvvəl mövcud olan dilçilik məktəblərinin elmi görüşləri ilə razılaşmayaraq onların kəskin şəkildə tənqidindən yaranan gənc qrammatiklər məktəbi, sözügedən məktəbin nəzəri əsaslarına dayanaraq və ya bu məktəbin tənqidindən yaranan məktəblər, məsələn Moskva və Ləninqrada dilçilik məktəbləri, dildə sosial problemləri əsas götürən sosiologizm, dilə bir struktur kimi yanaşmağı tələb edən strukturalizm və strukturalizmin nəzəri müddəalarına əsaslanaraq fərqli istiqamətlərdə təşəkkül tapmış strukturalist məktəblər: funksionalizm, deskriptivizm və qlossematika, A.N.Xomskinin törəmə qrammatikası, dilçiliyə tamamilə fərqli: suni intellekt və dil, insan təfəkkürü və dil mövqelərindən yanaşan koqnitiv dilçilik, dili insan psixologiyası ilə əlaqəli şəkildə öyrənən psixolinqvistik və s. kimi məktəb və cərəyanlar, eyni zamanda bu məktəblərin baniləri və aparıcı nümayəndələri hər daim tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və öyrənilmişdir. Çünki biz məhz bu məktəb və cərəyanlar sayəsində dilçilik elminin dərinliklərinə varırıq, onun sirlərini kəşf edirik. Bunların mövcudluğu dilçiliyin bir elm kimi inkişafının başlıca şərtidir.

Beləliklə, dilçiliyin tarixi inkişafı, bu inkişafın istiqamət və xarakterik cəhətləri, dilin məruz qaldığı təsirlər və bu təsirlər nəticəsində baş verən dəyişikliklər tədqiqatçıların daim maraq dairəsində olaraq öz aktuallığını qorumuşdur.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Üzərində tədqiqat apardığımız “Gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələdə dilçiliyin inkişafı” işi dilçilik tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu mövzunun işlənmə dərəcəsi geniş və xeyli aktualdır. Dilçilik elmi ilə məşğul olan hər bir tədqiqatçı onun tarixi inkişaf yoluna, mövcud məktəb və cərəyanlarına, görkəmli dilçilərin elmi tədqiqat işlərinə nəzər salmaqdadır. Dünya dilçiliyində, eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində dilçilik elminin tarixi inkişafı haqqında çoxlu sayda tədqiqat işləri, məqalələr, kitablar və s. Elmi-nəzəri əsərlər işlə vardır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat obyektı gənc qrammtiklər məktəbi, eyni zamanda bu məktəbdən sonrakı mərhələdə mövcud olmuş məktəb və cərəyanlardır. XIX-XXI əsr dilçilərinin əsərləri də bu tədqiqat işinin aparılmasında əsas faktorlar sırasındadır.

Tədqiqatın predmenti. Sözügedən məktəblərin dilçiliyə gətirdiyi yeniliklər araşdırılır, onlardan irəli gələn nəticələr ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir.

Tədqiqatın məqsədi. “Gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələdə dilçiliyin inkişafı” adlı tədqiqat işimizin məqsədi dilçilikdə gənc qrammatiklər məktəbini əsaslı şəkildə araşdırmaq, gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələni tədqiq etmək, sözügedən məktəbin özündən sonrakı dilçiliyin inkişafındakı rolunu aşkarlamaqdır. Eyni zamanda XIX-XX əsr və müasir dövr dilçiliyində təzahür etmiş dilçilik məktəblərinin nəzəri əsasları ilə tanış olmaq, bu məktəblər arasındakı ortaq və fərqli xüsusiyyətləri, dilçiliyin inkişafındakı rollarını, müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri. “Gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələdə dilçiliyin inkişafı” elmi araşdırmamızın başlıca vəzifələri bunlardır:

- 1) Bu məktəbinin uğurlarını və nöqsanlı cəhətlərini tədqiq etmək;
- 2) Digər dilçilik məktəblərinin nəzəri əsaslarında gənc qrammatiklər məktəbinin izlərini müəyyənləşdirmək;
- 3) XIX-XXI əsrlərdə fəaliyyət göstərən dilçilik məktəblərinin yaranma səbəblərini araşdırmaq.
- 4) Bu dövürlərdə mövcud olmuş məktəblərin, cərəyanların və ayrı-ayrı alimlərin dilçilik elminə gətirdiyi yeniliklər və verdiyi töhfələri, eyni zamanda onların nöqsanlı cəhətlərini tədqiq etmək;
- 5) Dilçilik tarixində baş vermiş paradıqm yerdəyişmələrinin dilçilik elminin inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Gənc qrammatiklər məktəbindən sonrakı mərhələdə yaranan dilçilik məktəb və cərəyanlarında gənc qrammatiklər məktəbinin izləri aşkarlanmış və bu məktəblərin dilçilik qarşısındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqata cəlb olunmuş məktəb və cərəyanlar haqqında material toplayarkən bu məktəb və cərəyanların nəzəri müddəalarının əks

olunduğu əsərlərdən bəhrələnmiş, eyni zamanda bu sahədə tədqiqat aparmış dilçilərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Əsasən, Azərbaycan dilli mənbələrdən iatifadə etməklə yanaşı, ingilis, rus, alman dilli mənbələrə də müraciət edilmişdir. Mövzu ilə əlaqəli dilçilik kitablarının istifadəsinə geniş yer verilmiş və bir sıra internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat metodları. “Gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələdə dilçiliyin inkişafı” dissertasiyasında aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur:

- Funksional-struktur;
- Tarixi-müqayisəli;
- İnduktiv.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dilçilik elmi yarandığı dövrdən bu zamana qədər dilçilik tarixində müxtəlif paradıqm yerdəyişmələri baş vermiş, beləliklə, yeni məktəb və cərəyanlar yaranmışdır. İnsanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə əsrlər boyu fərqli yanaşmalar olmuş, bunun nəticəsində də dilçilikdə dili müxtəlif aspektlərdən öyrənən məktəblər, cərəyanlar yaranıb formalaşmışdır.

Bizim tədqiqat işimizdə isə XIX-XXI əsrlər üçün xarakterik olan dilçilik məktəb və cərəyanları araşdırılmışdır. Bu məktəblərin yaranma səbəbi, dilçiliyə verdiyi töhfələr, onların çatışmazlıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Bu dissertasiya işindən universitetlərdə “Dilçiliyə giriş” fəninin tədrisi zamanı və dilçiliyin XIX əsrdən sonrakı inkişaf tarixinə nəzər salmaq üçün istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın quruluşu. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, ilk fəsildə iki, ikinci və üçüncü fəsildə isə dörd yarımfəsil olmaqla toplam on yarımfəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə dilçilik tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən gənc qrammatiklər məktəbi, onların elmə verdiyi töhfələr, eyni zamanda nöqsanlı cəhətləri tədqiq edilmiş, gənc qrammatiklər məktəbinin fəaliyyəti ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin ikinci fəslində “Gənc qrammatiklərdən sonrakı dövrdə dilçilik” başlığı altında gənc qrammatiklərin təsiri ilə XIX əsrin sonlarında yaranan dilçilik məktəbləri, yəni Moskva və Leninqrad (Sankt-Peterburq) dilçilik məktəbləri, eyni zamanda XX əsr dilçiliyi üçün xarakterik olan strukturalizm və strukturalizm cərəyanı

çerçivəsində mövcud olmuş məktəblər araşdırılmış və onların elmə gətirdiyi yeniliklər tədqiq olunmuşdur.

Üçüncü fəsildə müasir dövr dilçiliyi üçün xarakterik olan cərəyanlar, yəni törəmə dilçilik, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və mətn dilçiliyi tədqiq olunmuş və bu cərəyanların dilçiliyə yanaşma aspektləri araşdırılmışdır.

Nəticə hissəsində tədqiqat işimizin ümumi məzmunundan sonra gəldiyimiz nəticələr verilmişdir.

I FƏSİL

GƏNC QRAMMATİKLƏR

1.1 Gənc qrammatiklər məktəbinin yaranması və onların elmə verdiyi töhfələr

Elmdə tədqiqatçıların üzləşdiyi anomaliyalar yeni yanaşmalarla, elmə yeni töhfələr verməklə nəticələnir. Bu cür yanaşmalar və yeniliklərə olan maraq sayəsində elmdə inqilablar baş verir. Beləliklə paradigmə yerdəyişmələri yaranır.

XX əsrin sonlarında müasir linqvistika sahəsində də müəyyən xarakter formalaşır, paradigmə yerdəyişmələri yaranır. Paradigmə yerdəyişmələri nəticəsində yeni elmi məktəblər meydana çıxır. Dilçilik tarixinin ən mühüm paradigmələrindən biri, özündən sonrakı dilçilik elminin inkişafına öz töhfəsini vermiş Gənc qrammatiklər məktəbi olmuşdur. Məlumdur ki, yeni paradigmələrin yaranması müəyyən zərurət əsasında baş verir. Bu zaman ya hansısa ideyanı təsdiq edib onu davam etdirərək inkişafına nail olmaq, ya da hər hansı bir fikri, ideyanı, tədqiqatçının görüşlərini təkzib edərək yeni bir ideya, fikir söyləmək zərurəti meydana çıxır, beləliklə yeni məktəblər, cərəyanlar yaranır. Gənc qrammatiklər məktəbinin yaranmasında bir sıra tarixi səbəb və zərurətlər olmuşdur. Buraya XIX əsrin ikinci yarısında dilçilik elminin çətin vəziyyətdə olmağı, tədqiqatçıların külli miqdarda dil faktları toplaması ilə irəli sürdükləri metodlarda ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi, V.fon Humboldtun davamçılarının onun ideyalarını bütöv şəkildə davam etdirə bilməməsi, Aristotel atomu parçaladığı kimi Humboldtun davamçıları da onun ideyaların xırdalayır, hər xırdalıqdan yeni bir məktəb və cərəyan əmələ gətirirdilər, eyni zamanda Şlayxer naturalizminin dili ictimai zəmindən ayırması ona təbiətşünaslığın bir hissəsi kimi yanaşması daxildir. XX əsrin ikinci yarısı dilçiliyi üçün naturalizm ciddi təhlükə törədirdi. Tədqiqatçılar gənc qrammatiklər məktəbinin yaranmasına əsas zərurəti kimi onların Avqust Şlayxer naturalizmi müddəalarına qarşı çıxmalarını göstərirlər [12, səh. 57].

Bəs gənc qrammatiklər cərəyanının yaranma səbəbi olan Avqust Şlayxer kimdir? A.Şlayxer naturalizmi nədir? A.Şlayxer naturalizmində nədən bəhs olunur? Gənc qrammatiklər nə üçün naturalizmə qarşı çıxırdılar?

Avropada XIX əsrdə coşqun inkişaf edən elmlərdən olan təbiətşünaslıq elmi, əsasən də, biologiya elminin inkişafı dilçilik sahəsinə də öz təsirini göstərməkdən yan keçməmişdir. Bu təsir özünü F.Bop və V.fon Humboldt yaradıcılığında zəif də olsa biruzə verdi.

Təbiətşünaslıq və biologiya elminin dilçililiyə təsiri nəticəsində naturalizm yaranmağa başladı. Dilçilikdə "Naturalizm cərəyanı"nın əsasını alman alimi A.Şlayxer qoymuşdur. Hind-Avropa dillərinin müqayisəli tarixi tədqiqi ilə məşğul olan A.Şlayxer hərtərəfli dilçi olmuşdur.

A.Şlayxerin bir-neçə əsəri vardır ki, onun dilçilik haqqındakı görüşləri məhz bu əsərlərdə, xüsusilə də, əsərlərin giriş hissəsində öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlər bunlardır: "Dillərin müqayisəli tarixinə dair", "Müqayisəli dilçilik tədqiqatları", "Alman dili", "Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu" .

A.Şlayxer dilçilikdə naturalizm cərəyanının banisi kimi tanınır. F.Veysəlli qeyd edir ki, A.Şlayxer gənc qrammatiklər məktəbinin banisi və aparıcı nümayəndələrindəndir.

A.Şlayxer naturalizmi Darvin nəzəriyyəsinə əsaslanır. Darvin nəzəriyyəsinin qısaca izahına baxaq. Təkamül seleksiya təzyiqi ilə populyasiyada genlərin və əlamətlərin paylanması nəsillər boyu dəyişməsidir. Dünyanın təkamülü, kainatın təkamülü və ya kimyəvi təkamül kimi anlayışlardan fərqləndirmək üçün onu bəzən üzvi təkamül və ya bioloji təkamül adlandırırlar. Təkamül müasir biologiyanın təməl daşığıdır. Bu nəzəriyyəyə görə bitkilər, heyvanlar, və yerdəki bütün digər canlılar öz mənşəyini onlardan əvvəl yaşamış növlərdən alır və ayırd edilə bilən bilən fərqlər uğurlu nəsillərdə baş verən genetik dəyişikliklərin nəticəsidir. Təkamül inkişaf biologiyası, fiziologiya, tibb, ekologiya və paleontologiya kimi fənlər tərəfindən tətbiq olunan və tədris olunan bir elmdir. Təkamül mexanizmini anlamaqda və izah etməkdə bu gün qüvvədə olan elmi sintez 1859-cu ildə İngilis təbiət tarixçisi Çarlz Darvinin irəli sürdüyü təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanır. O, orqanizmlərin təkamül nəticəsində meydana gəldiyini, orqanizmlərin göz, qanad və böyrək kimi müəyyən bir məqsədə xidmət edən orqanlara sahib olmasının da təkamül nəticəsində olduğunu müdafiə edirdi. Bu iddia kökündən doğru olsa da, natamam idi. Darvin öz nəzəriyyəsinə təbii seçmə adlandırdığı şeyə əsaslandırdı. Onun fikrincə, daha faydalı xüsusiyyətlərə malik

canlılar (məsələn, daha kəskin görmə qabiliyyətinə malik olanlar və ya daha sürətli qaçanlar) yaşamaq yarışında üstünlüyə malik olublar və beləliklə, öz nəsillərini davam etdirmək şanslarını artırıblar.

Darvin 1831-1836-cı illəri öz işi üçün dünyanın müxtəlif yerlərinə səyahət edərək keçirdi. Bu illərdə onun beynində bir növ təkamül nəzəriyyəsi formalaşmağa başladı. 3 il fərqli-fərqli yerlərdə yaşadığından sonra Qalapaqos adalarına gəldi ki, bura təkamül nəzəriyyəsinə ən çox kömək edəcək yer hesab olunurdu. O, bu adalardakı təbii həyatı və canlıları Cənubi Amerika (materik) ilə müqayisə etdi və o dövr üçün bəzi təəccüblü əlaqələri kəşf etdi.

Burada Darvin “uğurlu nəsillərdən sonra mövcud növdən yavaş-yavaş fərqlənərək yeni növ əmələ gəlir” nəticəsinə gəldi. O, bu dəyişikliklərin təbii seleksiya adlandırdığı bir proses nəticəsində meydana gəldiyinə inanırdı: Darvinin bu nəzəriyyəsi 3 əsas sütuna əsaslanır:

- Orqanizmlərin populyasiyasında müxtəlif xüsusiyyətlər mövcuddur və bu dəyişən xüsusiyyətlər populyasiyanın fərdləri tərəfindən yeni doğulmuş uşaqlara ötürülür.
- Canlılar ölümləri əvəz etməkdən daha çox nəsil verirlər.
- Orta hesabla əhəlinin sayı ümumiyyətlə sabit qalır, heç bir əhəli qeyri-müəyyən müddətə artmır.

A.Şlayxerin naturalizmlə bağlı fikirləri, yəni naturalist fəlsəfəsi, əsasən, "Darvin nəzəriyyəsi və dil haqqında elm" və "İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti" adlı əsərlərində öz əksini daha qabarıq şəkildə tapmışdır.

Bəs A.Şlayxer naturalizmi nə idi? O, naturalist fəlsəfəsi ilə nə söyləmək istəyirdi? Yuxarıdakı suallara cavab tapmaq və A.Şlayxer naturalizmini öyrənmək üçün A.Şlayxer naturalizminin müdəalarına nəzər yetirək.

1. A.Şlayxer dili "Orqanizm" adlandırır [6, səh. 262]. A.Şlayxer dilə orqanizm kimi baxılmasını tələb edirdi. O düşünürdü ki, dil insan iradəsindən kənar, təbii şəkildə mövcuddur. Onun mövcudluğunda insan faktoru iştirak etmir. Məhz buna görə də o dili subyektiv faktorlardan uzaqlaşdırırdı. Morfologiya. Morfologiya terminin dilçiliyə gətirilməsi məhz A.Şlayxerin adı ilə bağlıdır. Bu termin təbiətşünaslıqda orqanizmin təbii quruluşunu öyrənən anlayışın adıdır.

2. A.Şlayxer dili tarixi deyil, təbii elm hesab edirdi. Tarixən elmləri iki qrupa bölmüşlər: tarixi və təbiət elmləri. Təbiət elmləri odur ki, orada insan iradəsindən asılı olmayan qanunlar hökm sürür. Tarixi elmlər isə birmənalı şəkildə insanla əlaqəlidir və onun ətrafında tüğyan edir [6, səh. 263]. Deməli, tarixi elmlərdə subyektivizmdən uzaqlaşmaq, yaxa qurtarmaq mümkün deyildir. A.Şlayxer də dilçilik elmini tarixi elmlər cərgəsinə deyil, təbiət elmləri cərgəsinə daxil edərək qeyd edir ki, "Dilin yaranmasında insan əli olmamış, təbii yolla yaranmışdır və o, insan orqanizmindən asılı deyildir".

A.Şlayxer dilçiliyi tarixi elmlərdən ayıraraq təbiət elmlərinə aid etdiyi üçün qeyd edirdi ki, dil haqqında elm tarixi tədqiqat metodlarından ayrılıb, təbii metodlara qoşulmalıdır.

3. Dilçiliyi filologiyadan ayırır, onu humanitar deyil, dəqiq elm hesab edirdi. A.Şlayxer dilçiliyi dəqiq elm hesab edir, bununla da dilçiliklə filologiya arasına sərhəd qoyur. A.Şlayxer dilçiliyi filologiyadan ayırmaq fikrini belə əsaslandırır: "Filologiyanın tədqiqat obyektini insanların yaratdıqları mədəniyyət abidələridir, yəni filologiya mənbələrin tədqiqi ilə məşğul olur. O, yalnız ədəbiyyat, yazılı abidələr mövcud olan yerdə tədqiqat üçün material tapa bilər. Yazısı olmayan xalqlar da vardır ki, bunlara amerikan hindularını misal çəkmək olar. Bir xalqın filologiyasının olması üçün onun yazısının olması başlıca şərtidir. Beləliklə, yazısı mövcud olmayan xalqın, filologiyası da mövcud deyildir. Bununa baxmayaraq dilçilik elmi üçün isə, yazısı olmayan xalqlar, xüsusilə, daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir". Qeyd etmək lazımdır ki, A.Şlayxer dilçiliklə filologiyayı ayırsa da, onların qovuşduğu sahələrin də mövcudluğunu yazır və buraya sintaksisi misal göstərir. O, üslubiyyəti tamamilə filologiyaya aid edir.

4. Dillərin bölgüsü və bunu təbiətə uyğunlaşdırması. A.Şlayxer dillərin bölgüsündə V.fon Humboldtun dillərin təsnifi sistemini deyil, A.Şlegelin sistemini qəbul edir. Onların inkişafını üç sinfə bölür: təkhecalı, aqlütinativ və flektiv. Flektiv səviyyəni ən üst səviyyə hesab edir. A.Şlayxer bu bölgüyə də təbiətlə oxşarlıq irəli sürür. Dilin bu bölgüsünü yerin müxtəlif inkişaf dövrlərinə kristal, bitki, heyvanların əmələ gəlməsinə uyğun hesab edir. A.Şlayxerin dillərin tipoloji təsnifi F.Bop və Humboldtun təsnifi ilə nisbətən bir addım geri idi.

5. Bütün dillər üçün "ümumi universalilər" olduğunu düşünürdü. A.Şlayxer dünyada mövcud olan hər bir dil üçün ümumi sayılacaq qanunları, dil universalilərini müəyyənləşdirməyə çalışır. O, əmin idi ki, hər hansı bir təbiət elmində olduğu kimi universalizm və universal kateqoriyaların kəşfi dilçiliyə də xas xüsusiyyətdir. A.Şlayxer yazırdı ki, "Biz dünyada mövcud olan hər bir dilin eyni bir mənşədən törədiyini qəbul edirik. Elə ki, insan səs mimikasından və səs təqlidindən artıq mənası olan səslərə yol tapdı. Bu axırıncılar hələ hər cür qrammatik mənadan kənar, sadə səs formaları idi". [6, səh. 267]

6. A.Şlayxerin dil bölgüsü. A.Şlayxerin dil bölgüsü "Dillərin şəcərəsi nəzəriyyəsi", "Ağac nəzəriyyəsi" adı altında tədqiq olunur. A.Şlayxerin bu nəzəriyyəsində "ulu dil" bəzən də "əcdad dil" kimi adlandırdıqları hind-Avropa dillərinin bölgüsündən bəhs olunur. Burada dillərin bölgüsü ağac təsvirində verilmişdir. Əsas dil olan hind-Avropa dili ağacın kökü, əsas budaqlarda ulu dildən törəyən dil qrupları, yəni kök dillər (slavyan-german, ari-yunan-itali-kelt), törəmə budaqlarda isə bu qruplardan törəyən dillər və daha kiçik budaqlarda dialekt, yarım dialekt və şivələr öz əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyə ilə A.Şlayxer hind-Avropa dillərinin geneoloji təsvirini verən ilk tədqiqatçı olmuşdur.

A.Şlayxer dilçiliyə böyük töhfə verən tədqiqatçılardandır. O, müqayisəli-tarixi dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, eyni zamanada bu sahədə qiymətli əsərlərin müəllifidir. Morfologiya terminin dilçiliyə gətirilməsi, fonetika sahəsində ciddi tədqiqatların aparılması da məhz A.Şlayxerin adı ilə bağlıdır. Şlayxer fonetika sahəsinə, səs dəyişmələrinə böyük əhəmiyyət verməsinin nəticəsidir ki, onun "Kompendiumun"un üçdə birini məhz fonetika təşkil edir. A.Şlayxer hind-Avropa dillərinin yenidən bərpası ilə məşğul olmuş və bu istiqamətdə bir sıra araşdırmalar aparmışdır. O, ulu dilin bərpa ediləcəyinə inanır, bu istiqamətdəki araşdırmalarını və səylərini əsirgəmirdi.

A.Şlayxerin davamçısı olan komparativistlər onun ideyalarını inkişaf etdirmişlər. A.Şlayxerin tənqidi onun sağlığında başlamışdır. Maraqlısı budur ki, onu ilk tənqid edən öz tələbələri Y.Şmitd və H.Şuxartd idi [6, səh. 267].

A.Şlayxeri tənqid edənlər arasında Gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri də vardır. Gənc qrammatiklər A.Şlayxer naturalizmində qarşı çıxdıqları əsas müddəalar bunlardır: Onun dili canlı orqanizm adlandırmağı, dili tarixilikdən tamamilə təcrid edib, onu təbiət elimləri sırasına daxil etməsi, dildə mövcud olan insan faktorunu inkar edərək dili subyektivlikdən uzaqlaşdırması və s.

Gənc qrammatiklər A.Şlayxerin əksinə olaraq dili tarixi hadisə kimi aydınlaşdırırdılar. Bunun bariz nümunəsi odur ki, gənc qrammatiklər məktəbinin nəzəri başçısı hesab olunan H.Paul öz əsərini "Dil tarixinin prinsipləri" adlandırmışdır. Gənc qrammatiklərin A.Şlayxer yaradıcılığından bəhrələndiyi bir neçə tərəflər də olmuşdur. A.Şlayxerin fonetika və səs qanunları istiqamətində apardığı araşdırmalar, gənc qrammatiklərin yaradıcılığında böyük və əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Gənc qrammatiklərin A. Şlayxer yaradıcılığından bəhrələndikləri bir mövzu da morfologiya sahəsidir.

Dilçilik elminin hardasa yarıməsrlük tədqiqat dövrü gənc qrammatiklər məktəbinin fəaliyyəti ilə bağlıdır (1870-1916). Gənc qrammatiklər məktəbi müqayisəli-tarixi dilçiliyin ikinci dövrünü təşkil edir. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin ilk dövrü, əsasən, alman, qismən də rus və danimark dilçiliyi ilə bağlıdır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin ikinci, yəni gənc qrammatiklər dövründə dilçilik tədqiqatları Almaniya və Rusiyada geniş vüsət almış, Amerika, Avstrya, İtalya, İngiltərə və Fransa kimi ölkələrdə inkişaf etmişdir.

H.Osthof və K.Bruqmanın 1878-ci ildə qələmə aldıkları "Morfoloji tədqiqatlar" əsərinin ilk cildində gənc qrammatiklərin tədqiqat prinsipləri öz əksini tapıb. Sözügedən əsər gənc qrammatiklər məktəbinin manifesti hesab olunur. Gənc qrammatiklər məktəbinin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində B.Delbrukun "Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş" (1880) adlı əsərinin də rolu az olmamışdır. Laypsiq universitetinin dilçiləri arasında bu məktəb geniş yayılmışdı.

Avqust Leskin, Herman Osthof, Kral Bruqman, Herman Paul, Betrold Delbrük gənc qrammatiklər məktəbinin görkəmli nümayəndələridir. K.Bruqman və H.Osthofun 1878-ci ildə çap etdirdikləri "Morfoloji tədqiqatlar" əsərinin giriş hissəsində gənc qrammatiklərin proqramları verilmişdir. Bu proqramda elan edilənləri gənc

qrammatiklərin A.Şlayxer naturalizmini rədd etmələri, səs qanunları haqqında tədqiqatları, canlı dil və dialektləri öyrənmək şəklində xülasələşdirmək olar.

Dilçilikdə gənc qrammatiklər məktəbinin nəzəri banisinin kim olması barəsində təzadlı fikirlər mövcuddur. F.de Sössürün fikrincə, gənc qrammatiklər məktəbinin yaranmasına U.D.Uitninin "Dil və dil haqqında təlim", "Dilin həyati və inkişafı" kimi əsərləri səbəb olduğu kimi bu ideyaya son qoyulmasına da məhz U.D.Uitni bəis olmuşdur. H.Osthof və K.Bruqman Vilhelm Şererin qələmə aldığı "Alman dilinin tarixi" əsərinin təsiri ilə müqayisəli-tarixi dilçiliyin dəyişdiyini və gənc qrammatiklərin bu əsəri əldə rəhbər tutacaqlarını göstərmişlər.

İ.A.Boduen de Kurtene isə, gənc qrammatiklər cərəyanının banisi kimi Qustav Meyeri göstərirdi. İ.A.Boduen de Kurtene qeyd edir ki, Q.Meyer "Yunan dilinin qrammatikası" əsərində gənc qrammatiklər məktəbinin əsasını qoymuşdur. Lakin bu fikir doğru deyildir. Çünki H.Osthof və K.Bruqmanın "Morfoloji tədqiqatlar" əsəri bu əsərdən iki il əvvəl çap olunmuşdur. Artıq qeyd etmişik ki, bu əsərdə gənc qrammatiklərin proqramları elan edilmişdir.

Müqayisəli-tarixi dilçilik və gənc qrammatiklər.

K.Bruqman və Delbürkün 6 cildlik "Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsasları" əsəri və bu əsər əsasında K.Bruqmanın qələmə aldığı "Hind-Avropa dillərinin qısa müqayisəli qrammatikası" əsərləri müqayisəli-tarixi dilçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdir. İki müəllifin qələmindən çıxan "Hind-Avropa dillərinin qısa müqayisəli qrammatikası" əsərində 70 hind-Avropa dili və dialekti tədqiq edilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan dillərin çoxluğuna görə bu əsər əvəzi olmayan əsərdir. Bu əsərin ilk iki cildini K.Bruqman yazmışdır ki, bu cildlərdə fonetika, söz və forma yaratmadan bəhs olunur. Əsərin digər 3, 4, 5-ci Delbürk ərsəyə gətirmişdir. Delbürkün yazdığı 3-cü cildə sintaksisin tarixi xülasəsi, 4 və 5-ci cildlərdə isə nitq hissələri, cümlə üzvləri və onların qrammatik kateqoriyaları daxildir. Bu əsərin son cildi olan 6-cı cildə terminlər, ad göstəriciləri, dil nümunələri tədqiq olunmuşdur.

Gənc qrammatiklər dövründə müqayisəli-tarixi dilçilikdə bir sıra kəşflər olmuşdur. Bu kəşflərin əsasını fonetika təşkil edirdi.

- Hind-Avropa dilində 24 deyil 73 səs var.

- K.Bruqman "Burun sonantları" əsərində heca yaradan samitlərdən bəhs etmişdir. O, heca yarada bilən samitlər sırasına /m, n, l, r/ sonantlarını daxil edir. Bu samitlərin hecayaratma səbəbini isə bu cür izah edir: "Vurgulu olan /am, an, ar, al/ samitləri vurgusuz halda /m, n, r, l/ sonantlarına çevrilir. Beləliklə hind-Avropa dillərində vurgusuz vəziyyətdə süzülən və burun samitlərinin hecayaratma funksiyası vardır. Vurgulu /au, ai/ diftonqları, vurgu olmadan /i, u/ saitlərinə uyğundur.

- Gənc qrammatiklərin fikrincə hind-Avropa dillərində əsas saitlər diftonqlar olmuş, digər saitlər də bu diftonqlardan törəmişdir.

- Hind-Avropa dilində 14 diftonq və 11 hecayaradan samit var.

- H.Osthof ulu dildə titrəyən /r/, süzülən /l/ sonantını kəşf edir.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin fəaliyyətləri "Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsasları" əsəri ilə yekunlaşır.

Gən qrammatiklər dilçilikdə psixologizm, səs qanunları və analogiya məsələləri, canlı dil və dialektlər üzərində etdikləri araşdırmalarla məşhurdur. Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək.

Gənc qrammatiklər məktəbində psixologizm və onun nəzəri əsasları.

1. Onlar Ştayntalın psixologizmini, yəni xalqlar psixologiyasının əleyhinə çıxır onu rədd edirdilər.

H.Paul dilçiliyə tək-tək faktlarının təsbiti zamanı belə psixoloji mövqedən yanaşmağın lazım olduğunu qeyd edir. O, hesab edir ki, psixi proses fərddə əlaqəlidir, yəni fərddə təzahür edir, eyni zamanda etnopsixologizm heç cürə fərdi psixologiyaya qarşı qoyula bilməz. Gənc qrammatiklər Vundutun irəli sürdüyü xalq psixologiyasını da rədd edərək dil hadisələrini fərdi psixologizm baxımından izah edirdilər.

Dilyaranma prosesi və dildə baş verən dəyişikliklər yalnız danışan fərddən törəyir. Dil nədəsə mövcud olan deyil, o, fərddə mövcuddur. H.Osthof və K.Bruqman öz əsərlərində qeyd etmişlər ki, dil əsl həqiqətdə təkə fərddə mövcuddur. Belə ki, dilin həyatında dəyişiklik baş verirsə, bu, yalnız danışan fərd sayəsində baş verə bilər. Gənc qrammatiklərin bu mövqeyindən yanaşdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir dildə

nə qədər danışan fərd varsa, o sayda da dialekt mövcuddur. Dili daha ətraflı öyrənmək üçün o dildə danışan bütün fərdlərin danışığını, təsəvvürlərini tədqiq etmək və alınan nəticələri tutuşdurmaq lazımdır. Gənc qrammatiklər özlərindən əvvəlki dilçiləri tənqid edərək yazır ki, onlar dilləri tədqiq etmiş, o dildə danışan fərdi unutmuşlar. Gənc qrammatiklərin fikrincə, insan nitqini öyrənmək üçün keçmişə nəzər salmaq lazım deyil, hal-hazırda mövcud olan, çağdaş, canlı dilləri öyrənmək kifayət edir. Fərdi psixologizm özünü daha aydın və dəqiq şəkildə ünsiyyət prosesinin araşdırılması zamanı göstərir.

Fərdi psixologizmdə ruh məsələsi.

H.Paulun fikrincə, bir ruhda təşəkkül tapan psixoloji kompleks onun başqa ruhda da təşəkkül tapa bilməsi üçün əsas ola bilməz. Hər ruh hər şeyə başdan başlamalıdır. Bunun üçün ilk növbədə fizioloji qıcıqlandırma nəticəsində ibtidai təsəvvür yaranmalı, bu təsəvvürlərin qarşılıqlı münasibətindən də təsəvvürlər kompleksi təşəkkül tapmalıdır.

Bir fərd düşüncələrini, təsəvvürlərini olduğu kimi başqa bir fərdə keçirə bilməz. Bu zaman ikinci fərd yalnız öz təsəvvürlərindən çıxış edərək birinci fərdin təsəvvürlərini qavraya bilər. Bu nəticələrə əsaslanan H.Paul iki psixi sfer müəyyənləşdirir. Bu sferlər şüur və şüursuz sferlərdir [6, səh. 322]

Şüur sferi - buraya eşitmə, danışma bunlarla yanaşı bu proseslər zamanı təzahür edən təsəvvürlər və şüurda parlayan dil yaranmalarını aid etmək olar.

Şüursuz sfer - Nitq fəaliyyəti zamanı yaranan təzahürlər şüursuz sferdə doğur. Nitq fəaliyyəti zamanı danışanın istifadə etdiyi dil vəsaitləri, mürəkkəb psixi yaranmalar burada mühafizə olunur. Şüurda mühafizə olunan təsəvvürlərə fərdin şəxsi təcrübəsi zamanı əldə etdiyi və yaxud başqa fərdlərlə əlaqə zamanı onlardan eşitdikləri təsəvvürlər aiddir. Şüurda mühafizə olunan təsəvvürlər yeni təsəvvürlərin alınmasını, yəni təkrar təzahürü şərtləndirir. Əvvəldən qavranılmış təsəvvür əsasında yeni təsəvvürlər qavranılır və tələffüz olunan təsəvvürlər qrup halında şüursuz sferdə mühafizə olunur. Psixi orqanizmlər nəticəsində şüur və şüursuz sferlər arasında əlaqə yaranır. Bu əlaqələr hər fərddə fərqli şəkildə olur. Bu əlaqənin hər fərd üçün müxtəlif olmasına əsaslanaraq gənc qrammatiklər düşüncülər ki, dil yartmaları hər zaman fərdi

səciyyə daşıyır. H.Paul qeyd edir ki, bir neçə fərd bəzən eyni nəşə yarada bilər, bu, o demək deyil ki, yaradıcılıq aktı və onun məhsulu fərdi olmaqdan çıxır.

Gənc qrammatiklər düşünür ki, dili öyrənərkən bir neçə, hətta bir fərdin dil orqanizmini öyrənmək kifayət edər, amma dil orqanizmini bilavasitə müşahidə etmək mümkün deyil, çünki bu orqanizm ruhda yatır, o dərkənməz və mücərrəddir. Beləliklə, dili yalnız təzahürdə, yəni nitq prosesi zamanı öyrənmək mümkündür. Nitq fəaliyyəti, nitq aktı akustik müşahidə üçün üçün daha sərfəlidir. Buna görə də gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri dilin semantikasına deyil fonetikasına daha çox maraq göstərirdilər.

Dilin daxili dəyişməsində fərd məsələsi.

Dil dəyişmələri fərd nitqi zamanı təzahür edir. Gənc qrammatiklər dilin tarixi dəyişməsini də fərd psixologiyası əsasında izah edir və bu prosesin fərdin adı nitq fəaliyyəti zamanı baş verdiyini qeyd edirlər. Dildəki dəyişmələri tədqiq edərkən o dildə danışan fərdin nitq fəaliyyətində inkişaf ünsürləri müşahidə edilməli, o zaman bu ünsürlərin cəmi dildəki dəyişikliyə bərabər olacaq.

H.Paulun fikirləri bir-biri ilə ziddiyət təşkil edirdi. O, bir tərəfdən fərdlərin cəmiyyətdən kənar inkişafını qəbul etmirdi. Bunun səbəbi isə fərdin cəmiyyətdən kənar şüurlu varlığa çevrilə bilməməsi, onun inkişafında cəmiyyətin mühüm rol oynamasıdır. Digər tərəfdən isə H.Paul belə bir ideya irəli sürür ki, həqiqətdə sadəcə fərdi dil mövcuddur. Bu iki fikri də H.Paula məxsusdur, amma onlar bir-birinə ziddir. Ümumiyyətlə, gənc qrammatiklər dili cəmiyyətdən təcrid edir və onun fərddə yaşadığını vurğulayırdılar. Dilin cəmiyyətdən kənarlaşdırmaq, onları bir-birindən ayırmaq düzgün mövqe deyildi.

Uzus termini.

Uzus terminini dilçiliyə H.Paul gətirmişdir. H.Paul bu terminlə dilin funksiyasını izah etməyə çalışır: "Ayrı-ayrı" dil orqanizmlərinin müqayisəsi nəticəsində dildə mövcud olan işlənmə norması dil uzusu müəyyənləşdirilir". Ayrı-ayrı dil orqanizmləri deyərək, ayrı-ayrı fərdlərin nitq fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Uzus fərdlərin dil orqanizmlərinin fəvqündə durur və onları birləşdirir. Uzus fərdi dil orqanizmlərinə qarşı qoyulur. H.Paul uzusu dil mücərrədliyi hesab edir və qeyd edir ki, o, nitq

fəaliyyətinə uyğun deyildir [6, səh. 335]. H.Paulun fikrincə, qramatikanın məqsədi uzusu təsvir etmək olmalıdır. Ünsiyyət uzun sayəsində reallaşır.

Uzun dili idarə etsə də, dildə elə şeylər mövcuddur ki, o, həm uzusdan asılı deyil, həm də ona ziddir. Uzunun dəyişilməsinin mənfi və müsbət cəhətləri vardır. Uzun nitq fəaliyyəti zamanı dəyişir. H.Paul uzunun dəyişilməsini 3 nəslə bölür: yaşlı, orta və gənc nəsl. Dilə yeniliklər, əsasən, gənc nəslin nitq fəaliyyəti zamanı daxil olur. Bu zaman dil genişlənir, yeni ünsürlər qəbul edir. Bu cür dəyişmə müsbət dəyişmədir. Yaşlı nəslin dilində olan ünsürlər daha öz ümumişlək xüsusiyyətini itirərək arxaikləşir. Bu ünsürlərin itməsi isə mənfi cəhət kimi qiymətləndirilir.

H.Paul dildə danışanların dəyişməsi ardıcılığını üç nəslə bölərək qeyd edir ki, dil faktına fəal yiyələnən nəsl yaşlı nəsl, dil faktının fəaliyyətini itirən nəsl gənc nəsl, bu iki nəslin ortasında duran nəsl isə dil faktına passiv yiyələnmiş nəslidir. Beləliklə dildə əvəzlənmə prosesi gedir. Əvəzlənmə zamanı köhnə ölür, yeni doğulur. H.Paul bunu bir akt kimi qiymətləndirir.

Dilçilikdə mövcud olan arxaizm və neologizm anlayışları H.Paulun köhnə və yeni qarşıdurmalarına uyğundur. Neologizm - dilçilikdə yeni yaranan sözlərdir. Neologizmlər bir sıra səbəblərdən yaranır. Buraya sosial- mədəni, texniki, tarixi, hərbi və sülh məsələləri və. s daxildir. Neologizmlər bir müddət dildə sınaq mərhələsində olur, yəni cəmiyyət tərəfindən qəbul edilərsə, dilin lüğət tərkibinə keçir, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmədiyi təqdirdə isə dildən təcrid olunur. Neologizmlər H.Paulun aktındakı gənc nəslə təmsil edir. Çünki yeni yaranmalar dilə, əsasən, gənclər tərəfindən gətirilir.

Arxaizmlər – H.Paulun aktındakı yaşlı nəslə uyğun gələn bu termin köhnəlmiş və sıradan çıxmış sözləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Əsasən, bu tip sözlər yaşlı nəslin leksikomunda olur və tədricən sıradan çıxır. Arxaizmlər hal-hazırda dilçilikdə işlənməyən və əvəzinə yeniləri yaranan sözlərdir. Yəni yaşlı nəslin leksikomundakı arxaik sözlər gənc nəslin leksikomunda öz ümumişləkliyini itirərək neologizmlər ilə əvəz olunur. Bu sözlərin sıradan çıxmasının bir sıra səbəbləri vardır. Buraya həyat tərzinin dəyişməsi, artıq istifadə edilməyən məişət əşyaları, bir sıra tarixi səbəblərdən

baş verən dəyişikliklər ki, bunlar “tarixizm” adlanır, yeninin gəlməsi ilə köhnənin unudulması və ya öz işləkliyini itirməsi aiddir.

Məna dəyişmələri

Gənc qrammatiklər söz mənasının dəyişməsi probleminə də toxunmuşlar. Söz mənasının dəyişməsini əsaslı şəkildə izah edən H.Paul olmuşdur. H.Paulun bu haqda tədqiqatları "Dil tarixinin prinsipləri" əsərində öz əksini tapmışdır. H.Paul sözün mənasının dəyişməsi zamanı uzual və okkazonal mənadan söhbət açır. Sadələşdirilmiş şəkildə ifadə etsək uzual məna sözün həqiqi mənasına, okkazonal mənə isə mətnaltı mənaya bərabərdir. H.Paulun söz dəyişmələrinin təsnifi indi də geniş şəkildə istifadə olunur. H.Paulun sözün mənasının dəyişməsi zamanı təsnif etdiyi amilləri bunlardır.

1. Məna genişlənməsi;
2. Məna daralması;
3. Məna köçürülməsi;
4. Və başqa hadisələr. Məs.: litota, hiperbola, məna yaxşılaşması və xarablaşması və s.

1. Məna genişlənməsi - hər hansı bir sözün və yaxud söz birləşməsinin xüsusi bir mənanı bildirən dar çərçivədən çıxaraq daha geniş bir məna ifadə etməsinə və ümumişlək səviyyəyə qalxmasına məna genişlənməsi deyilir. Bu zaman hər hansı bir termin və yaxud əvvəllər fərqli mənalarda işlənən sözlər və ya söz birləşmələri genişlənərək daha böyük məna kəsb edir və işlənmə səviyyəsi artır. Riyaziyyat terminləri olan "mənfi" və "müsbət" sözləri məna genişlənməsi nəticəsində ümumxalq dilində işlək vəziyyətə gəlmişdir. Məsələn: /O mənə qarşı mənfi münasibət bəsləyir/, /Müsbət düşünsək, hər şey yaxşı olar/ və s. Əvvəllər vətən sözü sadəcə insanların doğulduğu yeri bildirir və kənd, şəhər mənasında işlədilir, indi bu söz daha da genişlənərək ölkə mənasında işlədilir: /Mənim vətənim Azərbaycandır/.

Göy sözü əvvəllər tanrı mənasında işlədilir, indi mənaca genişlənmiş göyüzü, göy-göyerti və rəng mənalarında işlədilir.

Sözlərlə yanaşı söz birləşmələrində də məna genişlənməsinə təsadüf olunur. "Bəxt ulduzu", "Ulduzu parlamaq" kimi terminlər astrolojiya sahəsinə aiddir və mənası genişlənərək dilimizdə fərqli anlamlarda istifadə olunur. [19, səh. 128]

H. Paul hesab edir ki, sözün mənası genişləndiyi zaman təsəvvür məzmunu kasıblayır [6, səh. 338].

2. Məna daralması – adından da göründüyü kimi bu proses məna genişlənməsinin tamamilə əksi istiqaməti kimi araşdırmaq olar. Məna genişlənməsi zamanı söz dar çərçivədən çıxaraq ümumişlək hal alırdısa, məna daralması zamanı isə söz öz mənalarından birini və yaxud bir neçəsini itirərək daha dar məzmun kəsb edir. Bu zaman söz ümumişlək səviyyədən terminoloji səviyyəyə də keçə bilər. Paul mənənin daralması prosesini ixtisaslaşma adlandırır. Müasir dilçilikdə bu termin xüsusiləşmə kimi də qeyd edilir. Mahmud Kaşğarlı məna daralmasına bir neçə nümunələr göstərmişdir:

Don sözü əvvəllər hər cür geyim adı bildirirdisə, indi sadəcə geyimin növlərindən birinin adını bildirir. İlxi sözü əvvəllər bütün dördayaqlı heyvan sürülərinə aid edilirdisə, indi sadəcə at sürüsü ilxi adlandırılır. Aş sözü əvvəllər yemək mənasına gəlirdisə, indi sadəcə bir yemək növü olan plovu bildirir [19, səh. 128].

3. Məna köçürülməsi - bu prosesin fəaliyyəti, əsasən, bənzərliklə əlqəlidir. Məna köçürülməsi bir sıra assosiativ əlaqələr nəticəsində də əmələ gələ bilər. Zaman, məkan, və səbəb kimi əlaqələr assosiativ əlaqələrə daxildir. Metafor, metonim və sinekdoxa məna köçürülməsinin növləridir.

Metafor - sadə bir dillə desək, bir varılığa aid xüsusiyyətin digər bir varlığın üzərinə köçürülməsidir. Metafor aid nümunələrə baxaq: qəzəbli dəniz, şirin söz, soyuq münasibət və s.

Metonim - addəyişmə anlayışı ilə ekvivalentdir. Bu zaman məna bir sözdən başqa sözə keçir. Hər hansı bir məkan, şəhər, yerin ismi orada olan insanların və s.-nin üzərinə köçürülür. Məsələn: danışır Bakı, salon ayağa qalxdı, universitet yarışlara hazırlaşır. Bu kimi ifadələr metonimyadır. Metonim bəzən də ixtisardan yararır, məsələn, pambıq paltar (pamıqdan hazırlanmış paltar), dəri gödəkcə (dəridən hazırlanmış gödəkçə) və s.

Sinekdoxa - bu zaman eyni söz həm bütövü, həm də bütövün müəyyən bir hissəsini bildirə bilər. Sinekdoxa bəzən varlığın bir cəhətinin daha qabarıq şəkildə görünməsi nəticəsində o cəhət ilə varlığı adlandırmaqdır. Məsələn, eynək taxan insana "eynəkli",

saçı uzun olana "şaçlı" deyilməsi sinekdoxaya nümunədir. Müəyyən geyim, paltar, bədən üzvlərinin xüsusiyyətləri, ümumi anlayışın konkret əşya yerində işlənməsi sinekdoxa yaradır. Məsələn, qırmızıpapaq, yekəbaş, qurd (canavar mənasında işlənersə) və s. Sinekdoxa obrazlı şəkildə adlandırmadır.

4. Və başqa hadisələr. Məs.: litota, hiperbol, məna yaxşılaşması və xarablaşması və s.

Burada artıq sırf H.Paulun adı ilə bağlı olan qrupdan danışacağıq. Məna dəyişmələri ilə bağlı olan ilk üç qrupdan Reyziq də bəhs etmişdir. Bu son əlavələr isə sırf H.Paulun adı ilə bağlıdır. Bu qrupa digər üç qrupa daxil edilə bilməyən məna dəyişmələri daxildir. Buraya məna pisləşməsi (xarablaşması), məna yaxşılaşması, litota və mübaliğə daxildir. H.Paul bu cür məna dəyişmələrini, əsasən, aşağıdakı kimi izah edir: "Bu dəyişmələr ilk vaxtlar okkazional xarakter daşımış, dah sonra işləkliyinə və uzunmüddətli ənənə nəticəsində uzal xarakter kəsb etmişdir" [6, səh. 338].

Mənanın xarablaşması - bu proses emosionallıqla bağlıdır. Bu zaman mənfi emosionallıq artaraq sözün digər mənaların sıradan çıxarır. Məsələn əvvəllər alçaq sözü müsbət məna kəsb edərək yumuşaq, nazik mənalarına gəlirdi. Hazırda bu sözdə mənfi çalarlılıq artaraq alçaq sözü pis, rəzil mənasında işlədilir. İngilis dilində cnafa "oğlan" sözünün mənası sonralar xarablaşmış və knave "hiyləgər, yaramaz" mənalarına gəlmişdir.

Məna yaxşılaşması - bu proses də, əsasən, emosionallıqla bağlıdır, lakin məna xarablaşmasında sözdə mənfi çalarlılıq artırdısa, məna yaxşılaşması zamanı müsbət çalarlılıq artır. Məsələn, əvvəllər, yəni SSRİ zamanında, xüsusilə də represiya dövründə Sibir sözü mənfi məna kəsb edirdi. Bunun səbəbləri isə hamımıza məlumdur. İndi isə sadəcə Rusiyanın bir vilayətinin ismini bildirir [19, səh. 173].

Mübaliğə - digər bir adı ilə hiperbol. Ərəb dilinə aid olan bu söz şişirtmək, böyütmək mənalarına gəlir. Hər hansı bir halın, hadisənin, mövzunun və s.-nin olduğundan daha qabarıq şəkildə göstəriləməsidir.

Litota- yunan mənşəlidir. kiçiltmək, əhəmiyyətsizləşdirmək, dəyərsizləşdirmək mənalarına gəlir.

Səs qanunları.

Gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri tərəfindən dilçilik trixinə verilmiş ən böyük töhfə səs qanunları və analogiya sahəsində apardıqları tədqiqat işləridir. Onlar səs qanunlarının təsirini və analogiyayı ciddi nəzərə alırdılar.

Səs qanunları terminini dilçilik tarixində ilk dəfə işlədən F.Bop olmuşdur. O, bununla yanaşı ahəng qanunu terminini də dilçilik elminə daxil etmişdir. F.Bopdan sonrakı dövrsə onun səs qanunlarını araşdıran bəzi alimlər olmuşdur ki, buraya: V.fon Humboldt, A.Şlayxer, Pott və Kursisu daxildir. Səs qanunlarını əsaslı şəkildə tədqiqata cəlb edib, onu muqayisəli tarixi dilçiliyin əsas prinsipinə çevirən gənc qrammatiklər olmuşdur. Gən qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri dillərin fonetik inkişafında dörd prinsipi təqdim edirdilər:

1. Mükəmməl, istisnaya yol verməyən müntəzəm səs qanunları;
2. Analogiya;
3. Sözalma;
4. Yenidənyaratma;

Gənc qrammatiklərin təqdim etdiyi müfəssəl, eyni zamanda istisnaya yol verilməyən səs qanunları nədir? Bu mövzunu ətraflı şəkildə şərh edək.

Gənc qrammatiklər səs qanunları üçün bir sıra prinsiplər verirdilər.

1. Səs qanunlarının ən vacib şərti budur ki, onların səbəbi olmalıdır.

Gənc qrammatiklər dildə baş verən hər səs dəyişməsinin müəyyən bir səbəbi olduğunu sübut etdilər. Bu haqda A.Leksin "Slavyan-baltik və german dillərində hallanma" əsərində məlumat vermişdir. Bu əsərdə dildə "spontan" şəkildə səs dəyişilməsi qəbul edilmir və bu anlayışın şərti olduğu fikri irəli sürülür. Belə ki, səslərin ixtiyari, təsadüfi bir-birilə əlaqəsiz pozulmasını qəbul etmək, dilin elmi dərkedilməzliyini qəbul etmək deməkdir. Bir tərəfdən əlaqəli və mövqeli, digər bir tərəfdən spontan səs dəyişmələrinin mövcudluğunu irəli sürmək sadəcə bu deməkdir ki, birincilərin səbəbini biz bilirik, o artıq bizə məlumdur, ikincinin səbəbi isə namələumdur, tapılmayıb. [6, səh. 325]

2. Səs qanunları və təbiət qanunları fərqlidir.

H.Paul səs qanunları anlayışı ilə təbiət qanunları anlayışının eyni olmadığını qeyd edir. "Dil tarixini prinsipləri" əsərində yazır ki, "Səs qanunları anlayışını kimya və

fizikada mövcud olan qanun anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz. Səs qanunları onların əksinə təbii deyil, tarixi hadisədir. Səs qanunları yalnız müəyyən qrup tarixi hadisələrin müntəzəmliyini təsdiq edir.

H.Osthof və K.Bruqman səs dəyişmələrinin mexaniki və istisnasız səs qanunları üzrə yarandığını qeyd edir. Onların fikrincə, səs qanunları heç bir istisna bilmədən fəaliyyət göstərir.

Gənc qrammatiklərin nümayəndələrindən olan B.Delbrük də səs qanunlarının mahiyyətini izah etmiş, səs qanunlarına aşağıdakı tərifini vermişdir: "Səs qanunları müəyyən zaman çərçivəsində müəyyən dildə baş verən və sadəcə həmin dil, həmin zaman üçün qüvvədə olan bənzərliklərdir" [6, səh. 327]. Müasir dilçilikdə bu tərifə "müəyyən şərait" və "müəyyən ərazi" anlayışları da daxil edilir. Səs qanunu nəzəriyyəsinə müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələri R.Rask, Y.Qrimm öz töhfəsini vermişdir.

Dilçilikdə mövcud olan Rask-Qrimm qanununa nəzər yetirək. Bu qanun R.Rask və Y.Qrimm adı ilə bağlıdır. R.Rask və Y.Qrimm german dillərində samitlərin ilkin dəyişməsi qanununu kəşf etmişlər. Bu qanuna görə partlayan samitlər bir pillə dəyişərək hind-Avropa dilindəki kar partlayışlı samitlərdən german dillərində kar novlu samitlərə keçmişdir. Misallara baxaq:

Hind-Avropa	qot	alman
p	f	b
t	th	d
k	h	h

Buradakı bəzi çatışmazlığı görərək Rask-Qrimm qanunun əleyhinə çıxan və ona düzəlişlər verən tədqiqatçılar da olmuşdur.

Rask-Qrimm qanununa "Qrasman qanunu" adlı düzəliş də verilmişdir. Qrasman qanunu dilçi eyni zamanda riyaziyyatçı alim Q.Qrasman tərəfindən 1863-cü ildə verilmişdir. Bəs Qrasman qanunu və onun mahiyyəti nədir?

Rask-Qrimm qanunu, əsasən, hind-Avropa dillərində mövcud olan /bh, dh, gh/ samitləri german dilindəki /b, d, g/ samitlərinə eyni zamanda hind-Avropa dilindəki /b,

d, q/ samitləri /p, t, k/ samitlərinə keçir. Amma bəzən kar səslərin yerinə cingiltili səslər yaranır. Məsələn: bandhas və bathrus sözləri Rask-Qrimm qanununa əsasən alman dilinə /Pand və Piber/ kimi keçməlidir. Amma bu sözlər pand yox /band/, piber yox /biber/ şəklində işlənir. Bəs bunun səbəbi nə idi? Elə burdaca "Qrasman" qanunu bunun səbəbini izah edir. Qrasman qanununa əsasən ulu dildə eyni və yaxud yanaşı hecalarda iki nəfəsli samit mövcuddursa, onlardan biri, adətən, birincisi öz nəfəsliliyini itirərək kar samitə keçir. Bu hadisə Qədim hind-Avropa və yunan dillərində baş verir. Buradan aydın olur ki, bandhas və bebhrus sözlərinin ilkin variantı bhandhas və bhebhrus şəklində olmuşdur. Beləliklə Rask-Qrimm qanununa uyğun olaraq da /bh-b/ əvəzlənməsi baş vermişdir [6, səh. 328].

Rask-Qrimm qanunda müəyyən istisnalara yol verilmiş və bu istisnalar izah olunmamışdır. Məsələn: sanskritcə bhratar, almanca bruder, qotca brothar olan və qardaş mənasına gələn bu sözlərdə Rask-Qrimm qanunu mövcuddur. Bu sözlərə diqqət etsək, ulu dildə, yəni sanskritdə olan /t/ samitinin qot və alman dillərindəki qarşılığını görə bilərik. Qot dilində /t-th/, alman dilində isə /t-d/ əvəzlənməsi baş verir. Lakin bəzi istisnalar vardır ki, burada Rask-Qrimm qanunu pozulur. Sanskritcə pitar, qotca fadar, almanca vater olan sözlərdə uyğunluq pozulur. Çünki sözün ortasında qot dilində /d/, alman dilində /t/ ulu dildəki /*t/ samitinə yox /*dh/ samitinə uyğundur. Buradakı istisna vəziyyətdə elmi izahı isə K.Verner vermişdir. K.Vernerin "Samitlərin ikinci dəyişməsində istisna" adlı məqaləsində bu istisnanın qanuna uyğunluğu sübut edildi. [6, səh. 329].

Bu istisna "Verner qanunu" adlandırılır. Verner qanununda alman dillərində vurğunun təsiri izah edilir. Verner qanununa əsasən hind-Avropa dillərindəki kar partlayışlı samitlərdən törəyən kar novlu samitdən əvvəl vurğulu sait gəldikdə kar novlu samit cingiltiləşər. Elə bu səbəbdəndir ki, sanskritcə /pitar/ sözü qot və alman dilinə keçdiyi zaman vurğulu hecanın təsirindən cingiltiləşərək qotca /pitar/, almanca /vater/ şəklində olur.

2. Analogiya.

Yuxarıda Gən qrammatiklərin dillərin fonetik inkişafını dörd prinsiplə izah etdiyini qeyd etmişdik. Bu prinsiplərdən biri də analogiyadır. Analogiyanın dilçilikdə

əhəmiyyəti ilə bağlı söylənmiş ilk fikir Danimarka alimi Y.Bredsdorfun "Dil dəyişmələrinin səbəbi haqqında" əsərində öz əksini tapmışdır. Gənc qrammatiklərin fikrincə bu əsər H.Paulun "Dil tarixinin prinsipləri" adlı əsərinə qədər yazılmış ən vacib əsərdir.

Y.Bredsdorfdan sonra da dilçilikdə analogiya məsələlərinə dair bir sıra alimlər tədqiqat aparmışlar. Buraya İ.A.Bouden de Kurtene, Şerer, Madviq, A.Maye, V.Anri, V.M.Jurmunski və s. daxildir. Analogiya məsələsini dilçilikdə geniş və qabarıq şəkildə gənc qrammatiklər məktəbinin mümayəndələri tədqiq etmişlər.

Gənc qrammatiklər analogiyayı "müasir dilçiliyin bütü" adlandıırırdılar. Delbrük "Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş" adlı əsərində analogiya haqqında fikirlərini qələmə almışdır.

Analogiya termininin ekvivalenti bərabərləşdirmək və eyniləşdirmək sözləridir. Məlumdur ki, dilçilikdə hal, təsriflənmə, mənsubiyyətə görə dəyişmə kimi müəyyən paradigmlar mövcuddur. Bu zaman sözlər şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif formalara düşərək müəyyən funksiyayı icra edir. Məsələn, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasına və bu zaman baş verən dəyişməyə nəzər yetirək: /kitab, kitabı, kitabın, kitaba, kitabda, kitabdan/. Verilmiş nümunədə şəkilçi morfemlərin köməyi ilə /kitab/ sözünün hallanmasına nəzər yetirdik. Bu zaman sözün tələffüzü zamanı hər hansı bir səs fərqi yaranmadı. Bəzən hallanma və digər kateqoriyalara görə dəyişmə zamanı istisnalar yaranır, sözdə müəyyən fərqlər əmələ gəlir. Məsələn, /kəpənək/ sözündə hallanmaya nəzər salaq: /kəpənək, kəpənəyi, kəpənəyin, kəpənəyə, kəpənəkdə, kəpənəkdən/. /Kəpənək/ sözünə saitle başlayan şəkilçi artırılması nəticəsində /k-j/ əvəzlənməsi baş verdi. Azərbaycan dilinin qanunua uyğun olaraq /k, q/ fonemlərindən sonra saitle başlayan şəkilçi gəldikdə /k-j, q-ğ/ əvəzlənməsi baş verir. Saitle başlayan söz gələrsə, bu proses özünü tələffüz zamanı göstərir.

Analogiya sözlərin hallanması, təsriflənməsi və s. zamanı yuxarıda göstərdiyimiz misaldakı kimi istisnaya yol verilmədən bütün formaların eyni olmasıdır. Analogiyanın elmi dildəki tərifinə diqqət yetirək: "Analogiya sistem tələbi ilə daha az işlənən formaya, yaxud istisnaya daha çox işlənən formanın vahid şəkllə salan təsiri, morfoloji formaların eyniləşdirilməsi (bərabərləşdirilməsi), hallanma, yaxud təsriflənmə

paradiqmasında sözün səs formasındakı fərqlərin aradan qaldırılmasıdır [6, səh. 331].

Gənc qrammatiklər qeyd edirdilər ki, söz başqa sözlərlə birləşib qrup yaratdığı zaman bu qruplar bir-birinə təsir edərək onu öz məxrəcinə, öz formasına salır.

Yuxarıda göstərdiyimiz /kəpənək/ sözü özündən sonra gələn, sait səslə başlayan şəkilçi morfemlə birləşdikdə onun məxrəcinə uyğun olaraq dəyişməsi buna misal ola bilər. Bax: /kəpənək - kəpənək + in=kəpənəyin/, şəkilçi morfem /k/ səsini öz məxrəcinə uyğunlaşdıraraq /j/ səsinə çevirdi, beləliklə /k-j/ əvəzlənməsi baş verdi. Delbürk bu hadisəni belə izah edir: "Səs dəyişmələri səs tələffüzü zamanı meydana gələn dəyişikliklərlə bağlıdır və bu səslərin birləşməsində yaranır, analogiya isə bu hadisənin əksinə olaraq köhnənin yeni ilə əvəzlənməsidir".

Gənc qrammatiklərin fikrincə, səs qanunları sözləri birləşdirən qrammatik əlaqələri zəiflədir, formalar sisteminin simmetriyasını, məqsədə və qanunauyğunluğunu pozur. Analogiya isə bunun əksinə səs qanunlarının bu cür təsirinə qarşı durur və bu zaman dilə gətirilən lazımsız fərqlənmələri yox etməyə çalışır. Beləliklə fonetik qanunların bu özbaşınalığına qarşı çıxan gən qrammatiklər analogiya prinsipini dəstəkləyirdilər. Gənc qrammatiklər analogiya vasitəsilə köhnə formalar əsasında yeni formaların yaranmasının dilin zənginləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini hesab edirdilər.

Gənc qrammatiklərin nəzəri banisi olan H.Paul analogiya üçün xüsusi bir düstur verir. Bu distur riyaziyyatda tənliklərə bərabərdir. H.Paulun analogiya disturu: "animus:animi=senatus:x". Bu disturun həllində x=senati olacaqdır [6, səh. 331].

Bu disturu daha da aydınlaşdırma bilmək üçün ana dilimizdən misal verək: /Dəftər:dəftərin=qələm:x/

Bu distur ilə dəftər sözünün yiyəlik halda hallanaraq /in/ şəkilçi morfemini qəbul etdiyini görürük, bunu eynilə /qələm/ sözünün üzərinə köçürsək, /x=qələmin/ olacaqdır.

Bu üsul yeni bir dil öyrənmək üçün təsirli vasitədir, lakin sırf analogiya prinsiplərinə uyğun olduğu və səs qanunlarını nəzərə almadığı üçün hər zaman doğru nəticə vermir.

Məsələn:

1. /Ev : evin - çörək : çörəkin/
2. /Tütək : tütəkin - çiçək : çiçəkin/

Birinci misalımızda ikinci sözün ikinci ünsürü, ikinci misalda hər iki sözün ikinci ünsürü Aəzərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğun deyildir.

Analogiya özünü alınma sözlərin dilə qəbulu zamanı da biruzə verir. Bu zaman qəbul edilən yad söz dilin öz qaydalarına uyğunlaşaraq dilə daxil olur. Aərbaycan dilinin leksikomunda mövcud olan yadmənşəli sözlərə diqqət etsək, onların ana dilimizin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdığının şahidi olarıq. Məsələn, /qazeta-qəzet/, /maşına-maşın/, /vedro-vedrə/, /maqazin-mağaza/. Verilən misallarda əsas diqqətimizi çəkən məsələ alınma sözlərin türklərin dəmir qanunu adlanan ahəng qanununa uyğunlaşaraq dilimizə keçməsidir. Elə alınma sözlər də vardır ki, həm ahəng qanununa tabe olur, həm də vurğu son hecaya düşür: /dəftər`, rahat`, həsrət`, enerji`/ və s.

I.2 Gənc qrammatiklərin nöqsanlı cəhətləri və onların tənqidi

Dilçiliyin inkişafında gənc qrammatiklərin xidməti böyük olmuşdur. Bununla da onların qüsurları gözərdi edilə bilməz. Gənc qrammatiklərin nöqsanlarının tədqiqinə bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarında rast gəlmək mümkündür. Lakin bunlar bir-birindən əsaslı sürətdə fərqlənir. Burada gənc qrammatiklərin nöqsanları aşağıdakı şəkildə araşdırılacaqdır.

1. Nəzəriyyəyə etinasız yanaşırdılar. Gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri xeyli dil faktları toplamışdılar, lakin onlar həmin dil faktlarını nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamışdılar ki, bu da onların ən böyük nöqsanı hesab edilə bilər [6, səh. 340]. Gənc qrammatiklər irəli sürdükləri səs qanunlarına belə nəzəri əsas verməmişdilər. Onların fikrincə dilçilikdə nəzəri problemləri irəli sürmək dilin daxili həyatına müdaxilə etmək və onu qəlibə salmaq deməkdir. Bəs bu fikir nə qədər doğrudur? Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi mövcud olan təbii hadisə olsa da, dili öyrənmək, elm sahəsi kimi araşdırmaq üçün onu sistemləşdirmək, struktur qatlarını araşdırmaq, irəli sürülən ideyaları nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır. Çünki dil sadəcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda o, elm sahəsidir. Bir elm sahəsinin mövcudluğunun əsas şərti onun nəzəriyyəsinin olmasıdır. Nəzəriyyə elmi təşkil edən ümumiləşdirilmiş qaydaların məcmusudur. O, sintetik bilikdir, ideya və prinsiplərin təlimi və təkmil sistemidir. Bu baxımdan gənc

qrammatiklərin nəzəriyyədən yan keçməsi, öz ideyalarını nəzəri cəhətdən əsaslandırılmaması onların başlıca nöqsanlarından biri sayılır.

2. Gənc qrammatiklərin atomizmi. Onlar dildə sistemin rolunu başa düşmür, dilin hadisə, forma və kateqoriyalarını ayrı-ayrılıqda tədqiq edir, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri görmür, bu haqda məsələ qaldırmırdılar. Sistem anlayışı sonrakı dilçiliyin əsasını təşkil edir. Dilçilik özü bir sistemdir. Sistem müxtəlif elementlərin toplusudur. Dilin sisteminə isə, fonem, morfem, leksem, sintaqm, mətn, diskurs və s. elementlər daxildir. Yəni dilçilik elmi dilin ən kiçik mənasız vahidi olan fonemdən ən böyük vahidi mətnə doğru düzölmüş sistemdir. Bu vahidlər bir-birinin tərkibində mövcud olur, bir böyük vahid özündən əvvəlki kiçik vahid hesabına reallaşır. Hər bir balaca element özündən daha böyük olan elementlərinin yaranması üçün əsas vasitədir. Yəni mətn cümlədən, cümlə sintaqmdan, sintaqm leksemdən, leksem morfemdən, morfem isə fonemdən təşkil olunmuşdur. Struktur isə, məlum olduğu kimi, hər hansı bir obyektin daxili formasını, quruluşunu təşkil edir, sistem elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələr struktur əsasında tənzimlənir. Deməli dilçilik bir sistemdir və bu sistemin elementləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Gənc qrammatiklərin sistem anlayışına biganə yanaşması və dilçilik elementlərini ayrı-ayrılıqda tədqiq etməsi onların qüsurlu cəhəti idi. Dil bir sistem olduğu üçün onun araşdırılması zamanı sistem xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır.

3. Gənc qrammatiklərin hind-Avropa ulu dili haqqındakı təsəvvürləri dumanlı idi. Onlar ulu formaların rekonstruksiyasında zaman və dialekt fərqlərini görmürdülər. Ulu dilin xüsusiyyətlərinin qohum dillərdə saxlanılmasını və paralel, lakin müstəqil inkişaf edən yeniyanmaları fərqləndirməyi bacarmırdılar. Delbrük və K.Bruqman ulu dilin yenidən bərpasının mümkün olduğunun tərəfdarı idilər. Lakin onlar düşünürdülər ki, ulu dil heç bir zaman bütöv şəkildə olmamış və dialektlərdən ibarət olmuşdur. Elə bu səbəbdən də ulu dili bütöv şəkildə bərpa etmək mümkün deyil. Bu yalnız ayrı ayrı üsürlərin bərpası ilə mümkündür.

Onlar dialektlərin yaranmasının 3 səbəbini göstərir:

I. Hər hansısa bir səbəbdən əhali ərazi cəhətdən parçalanır. Beləliklə qonşu ərazilərdə yeniyanmalar əmələ gəlir.

II. Qohum qəbilələr bir-birindən uzaqlaşır, ünsiyyət kəsilir.

III. Başqa dilə məxsus əhali ilə qaynayıb-qarışma.

4. Onlar sintaksisin tədqiqi ilə məşğul olurdular. Həmin dövrdə sintaksisə həsr edilmiş böyük həcmli əsərlərdən B.Delbrükün “Sintaktik tədqiqatlar” və K.Bruqmanın “Hind-Avropa sadə cümləsinin sintaksisi” kitablarını misal çəkmək olar. H.Paulun “Dil tarixinin prinsipləri” adlı əsərində də sintaksis məsələlərinə toxunulur. Gənc qrammatiklərin sintaksis haqqındakı təlimində morfoloji formalizm öz güclü təsirini göstərir. Onlar sintaksisin spesifikasiyasını nəzərə almırdılar [3, s.341]. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi gənc qrammatiklər dilçilik elminin bütün cəhətlərini deyil, sadəcə bir hissəsinin problemlərini tədqiq edir, dilə bütöv şəkildə nəzər salmırdılar.

5. Gənc qrammatiklər dilin bəzi köklü problemlərinin müzakirəsindən imtina edirdilər. Buraya leksika, sintaksis və sair elementlərin tədqiqini aid etmək olar. A.Meye də göstərmişdir ki, gənc qrammatiklər leksikanın tədqiq edilməsini arxa plana itələmişdilər.

6. Dilin tarixi inkişafını tədqiq etməkdə qədim yazılı abidələrin əhəmiyyətini heçə endirirdilər [22, səh. 81].

7. Bütün elmi dilçiliyi tarixi dilçiliyə çevirmişdilər. Onlar nəinki ümumi dilçiliyi, hətta müqayisəli-tarixi dilçiliyi də qəbul etmirdilər. H.Paul öz əsərini “Dil tarixini prinsipləri” adlandırmışdı.

8. Gənc qrammatiklərin səs qanunları nəzəriyyəsində də qüsurlu cəhət var idi, bunlardan biri birtərəfli nəticələri müstəqilləşdirmək və dil hadisələrini sadələşdirmək idi. Digər bir tərəfdən onlar analogiya məsələsini hədsiz şişirdir, istisnaları qəbul etmir, hər-hansı bir paradigmda dəyişiklik zamanı səs dəyişmələrinin istisnasız fəaliyyət göstərməsinin tərəfində dururdular. Əgər belə olsa idi, səs qanunları nəzərə alınmadığından dildə ağırlaşmalar yaranar və ünsiyyət suniləşərdi. İstisnaları və məxrəcə uyğun səs dəyişmələrini qəbul etmək lazımdır, çünki bu zaman dil yüngülləşir, tələffüz asanlaşır, nitq təbbi səslənir.

9. Gənc qrammatiklərin nöqsanlı cəhətlərindən biri də budur ki, onlar dili tamamilə fərdin fəaliyyətinə bağlayır və onu cəmiyyətdən təcrid edirdi. Məlum olduğu üzrə, dil və cəmiyyət bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bir arada yaşayan insan toplusunun

“cəmiyyət” mənasına gəlməsi üçün gərəkli ən əsas şeylərdən biri şübhəsiz ki, dildir. Cəmiyyət aralarında bir çox cəhətdən bənzərlik olan birliklər tərəfindən yaradılır. Mədəniyyət, tarix, soykök, din və dil kimi ortaqlıqlar cəmiyyəti yaradan və formalaşdıran əsas şərtlərdir. Bu şərtlərin hər biri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Məsələn bir cəmiyyətin mədəniyyətindəki ünsürlər təbiidir ki, onun dilinə də təsir edəcəkdir. Son dövrlərdə dilin anadangəlmə olduğu faktı qəbul edilmişdir. A. N.Xomski insan beynində danışmaq üçün müəyyən sistem mövcud olduğunu qeyd edir və o, öz fikrini uşağın dilə yiyələnməsi ilə izah etməyə çalışır. Belə ki, insan çox sayda cümləni yaddaşında saxlamaq qabiliyyətinə malik deyil, lakin onun beyni sonsuz sayda cümlə yarada bilər. Məlumdur ki, cəmiyyətdən kənarlaşdırılmış hər hansı bir insan danışmaq qabiliyyətinə malik ola bilməz, belə ki, insanın nitq fəaliyyəti cəmiyyət daxilində yaranır və formalaşır. Bunun üçün də dili cəmiyyətdən tamamilə təcrid etmək düzgün yanaşma deyildir. Dil həm fərddə, həm də cəmiyyət daxilində öyrənilməlidir. Gənc qrammatiklərin bu nöqsanları dilçilər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmışdır.

Gənc qrammatiklər dilçiliyə böyük töhfələr vermiş, onun inkişaf etməsi üçün böyük işlərə imza atmışlar. Amma məlumdur ki, gənc qrammatiklərin bəzi müddəaları nöqsanlı idi və ya izahına çox az yer verilmişdi. Onların bir sıra müddəaları artıq müasir dilçiliyi təmin edə bilmirdi. Bu müddəalara gənc qrammatiklərin atomizmi, nəzriyyədən yayınmaları, empirizmi, tədqiqatda, əsasən, induktiv metoda yönəlmələri aiddir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində artıq gənc qrammatiklərin bu müddəaları tənqid olunmağa başlandı.

H.Şüxardt, İ.A.Bouden de Kurtene, F.de Sössür gənc qrammatikləri ilk tənqid edənlər sırasında idilər. İ.A.Bouden de Kurtene gənc qrammatiklərin atomizminə və dili sadəcə diaxronik aspektən öyrənmələrinə qarşı çıxırdı. O düşünürdü ki, dil hadisələri əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir.

Gənc qrammatiklərin tənqidi və dilçilikdə yeni yolların araşdırılması paralel şəkildə gedirdi. Gənc qrammatikləri sadəcə ayrı-ayrı alimlər deyil, bir neçə dilçilik məktəbi də tənqid edirdi. Gənc qrammatiklərin tənqidinə XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli gənc qrammatiklərin kəskin tənqidi və yeni yollar axtarılması ilə xarakterikdir.

Gənc qrammatiklər cərəyanından sonrakı dövrdə də onun ideyalarının tərəfdarı olan, eyni zamanda bu cərəyanı tənqid edənlər olmuşdur. Beləliklə gənc qrammatiklər cərəyanının əleyhinə mövqe tutan bir sıra dilçilik cərəyanı və elmi məktəblər yaranmışdır. Sözlər və şeylər məktəbi, neolinqvistika cərəyanı və estetik idealizm məktəbi gənc qrammatiklərin əleyhinə olan qəbildəndir.

Sözlər və şeylər dilçilik məktəbi gənc qrammatiklər cərəyanının kəskin tənqidi əsasında təşəkkül tapmışdır. Sözlər və şeylər məktəbi gənc qrammatiklərə qarşı ciddi elmi mübarizə cəbhəsində meydana çıxıb. Bu məktəbin üzvləri "şey" terminini çox geniş mənada götürmüşlər. Ətarf-ələmdə adlandırılı biləcək hər nə var isə, onu "şey" hesab etmişlər. Sözlər və şeylər məktəbinin təməlini Avstraliyalı dilçi H.Şuxardt qoymuşdur. Gənc qrammatiklər cərəyanının əleyhinə mövqe tutmuş tədqiqatçılardan olan H.Şuxardt Avstraliya dilçisi idi və XIX əsrin sonunda elmi şöhrət sahibi olmuşdur. Hesab olunur ki, H.Şuxardt dilçilik elminin cəsur dilçilərindəndir. O, dilçilikdə yeni-yeni problemlər irəli sürmüş, beləliklə, dilçilik elminin sərhədlərinin genişlənməsinə, başqa elmlərlə əlaqəsinin artmasına böyük səy göstərmişdir. H.Şuxardt gənc qrammatikləri cəsarətsizlikdə ciddi tənqid edirdi. Sözlər və şeylər məktəbinin adı "Sözlər və şeylər" jurnalından götürülmüşdür. Bu jurnal 1909-cu ildən R.Meringer tərəfindən nəşr olunmağa başlanmışdır. H.Şuxardtın "Fonetik qanunlar haqqında (gənc qrammatiklər əleyhinə)", "Dil, təfəkkür və ümumi dilçilik haqqında qeydlər" və "Şeylər və sözlər" əsərlərində sözlər və şeylər məktəbinin əsas müddəaları təqdim edilmişdir. H.Şuxardtın gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələrini tənqid atəşinə tutduğu mövzular aşağıdakılardır və bu tezisi gənc qrammatiklərin yeganə uğuru kimi qiymətləndirir. Lakin H.Şuxardt bunu səbəbiyyət qanunu ilə əlaqələndirir və dilçilik elminin inkişafında əyləc rolunu oynadığını, yəni onun inkişafını əngəllədiyini düşünür.

1. H.Şuxardt onların təqdim etdiyi fonetik qanunlara qarşı çıxır, bu mövzuda danışdığı mülahizələri inkar edir. O, sadəcə olaraq bu mülahizələrdə fonetik qanunların pozulmazlığı tezisini təsdiq edir.

2. Gənc qrammatiklər dil dəyişmələrinin fərddə təzahür etdiyini söyləyir və bu məsələyə fizioloji cəhətdən yanaşırdılar. H.Şuxardt bunun əleyhinə çıxır, dil

dəyişmələrini fizioloji fonetika ilə yox, xarici ünsürlərlə və çarpazlaşma ilə izah edirdi. H.Şuxardt yazır ki, “Çarpazlaşmalardan və əcnəbi ünsürlərdən azad olan bir dil yoxdur” [3, səh. 45].

3. H.Şuxardt gənc qrammatiklərin sözlərin səs cildinin dəyişməsini etimologiya ilə bir tutmalarına qarşı çıxır, o qeyd edir ki, burada etimoloji səbəblərlə yanaşı mədəniyyəti, sözlərin ifadə etdiyi şeyləri və s. nəzərə almaq lazımdır.

4. Gənc qammatiklər məktəbinin nümayəndələri dillərin bənzərliyini dillərin qohumluğu faktı ilə izah edirdilər ki, bizim fikrimizcə, bu, düzgün yanaşmadır. Lakin H.Şuxardt gənc qrammatiklərin bu ideyasına qarşı “dillərin coğrafi tarazlaşması” fikrini irəli sürmüşdür. Burada dillərin bir-biri ilə yaxınlaşması coğrafi cəhətdən, yəni ərazilərinin bir-birinə yaxın olması, qonşuluq münasibətləri ilə izah olunur.

XX əsrin əvvəllərində "Estetik idealizm" adlandırılan məktəb mövcud olmuşdur ki, onlar dilçilikdə yeni-yeni yollar axtarır, adlarından da göründüyü kimi, dili estetikanın obyektinə aid olan hadisələrlə bir cərgəyə qoyurdular. Onların elmi-linqvistik görüşləri idealist fəlsəfə müddəalarına əsaslanırdı [22, səh.183-184]. Estetik idealizmin banisi Karl Foslerdir. “Dilçilikdə pozitivizm və idalizm”, “Dil yaradıcılıq və inkişaf” əsərlərində K.Fosler estetik idealizmin əsas müddəalarını bəyan etmişdir. K.Foslerin yaradıcılığına idealist fəlsəfənin və estetik idealizmin böyük təsiri olmuşdur. K.Foslerin “Fransanın mədəniyyəti və dili” əsəri var ki, o, bu əsərdə öz nəzəri görüşünü konkret şəkildə ifadə etmişdir. Fosler gənc qrammatikləri pozitivistlər kimi müəyyənləşdirmiş və onalrı idealist mövqedən tənqid etmişdir [22, səh. 183-184].

K.Foslerin timsalında estetik idealizm nümayəndələrinin gənc qrammatiklərə qarşı çıxdığı cəhətlər aşağıdakılardır:

1. K.Fosler gənc qrammatiklərin nəzəri banisi H.Paulun əksinə olaraq uzun termininin əleyhinə çıxırdı. K.Fosler yazırdı, “Ən zavallı və miskin insan bədənidə belə öz azad dilinin ilahi qıyılcımı közərir dünyanın heç bir qaydası, yəni uzusu onu tapdalamaq iqtidarında deyil” [3, səh. 48].

2. H.Paul dilçiliyi tarixiliklə sıx bağlayır və “Hər bir dilçilik tarixdir” deyirdi. K.Fosler isə bunun əksinə olaraq estetik mövqedən yanaşır və deyir “Hər bir dilçilik estetikdir [3, səh. 50].

3. K.Fosler gənc qrammatikləri pozitivist, özlərini isə idealist adlandırır. Belə ki, onun “Dilçilikdə pozitivizm və idealizm” adlı əsər məhz gənc qrammatiklər əleyhinə yazılmışdı. K.Fasler pozitivist dedikdə faktların dəqiq təsvirini tədqiqatın yaxın məqsədi sayanları, idealist dedikdə isə, dil hadisələri, dil faktları arasında səbəbiyyət əlaqəsini müəyyənləşdirənləri nəzərdə tuturdu [6, səh. 425].

4. Pozitivistlər dilin tədqiqi zamanı sadəcə külli miqdarda material toplayır, dil hadisələri arasında səbəbiyyət əlaqəsini araşdırmırdılar. İdealistlər, yəni K.Fosler və bu məktəbin digər nümayəndələri dil materialları arasında səbəbiyyət əlaqəsini müəyyənləşdirməyi əsas götürürdülər. K.Fosler idealistlərin pozitivistlərdən əsas fərqi kimi pozitivistlərin material toplamasını, idealistlərin isə səbəbiyyət əlaqəsi ilə məşğul olmağını göstərirdi. Beləliklə, bu iki cərəyan arasında əsas fərq səbəbiyyət əlaqəsidir. K.Fosler pozitivistlərin özünü də bir neçə qrupa bölür: metodoloji, metafizik, mütləq və düşmən. Metodoloji pozitivistlər hesab edir ki, ilk məqsəd faktların təsvirinin araşdırılmasıdır. Metafizik pozitivistlər isə, faktlar arasında mövcud əlaqələri öyrənmir, onları izah etmirdilər. Onlar sadəcə çalışırlar ki, fakt toplusınlar. K.Fosler isə, gənc qrammatiklərin bu prinsipini tamamilə inkar edir və qeyd edirdi: “Faktları tapmaq hələ elmə yiyələnmək demək deyil. Sadəcə material toplayıb onları bir-birilə əlaqələndirməsək, xaos yaranar. Formasız, qaydasız, əlaqəsiz materiallardan ibarət xaos. Düşüncəmizi səbəbiyyət anlayışından kənarında saxlasaq, təcrid etsək, o zaman düşüncəmiz ölür” [6, səh. 425].

5. K.Fosler V.fon Humboldtun fikirlərinə əsaslanaraq “dil və ruh” haqqında ideyalarını irəli sürür. K.Foslerin fikrincə, səs ruhda yaranır və səsi ruh formalaşdırır. Dildə olan hər şeyi ruh müəyyənləşdirir. Foslerin bu fikirləri gənc qrammatiklərin səs qanunlarına qarşı idi.

Neolinqvistlər gənc qrammatiklərin əleyhinə çıxış edirdilər. Bu məktəb də gənc qrammatiklərə qarşı mübarizədən yaranmışdır və bu qəbildən olan üçüncü məktəbdir. Neolinqvistika eyni zamanda məkani dilçilik məktəbi kimi də adlandırılır. Bu məktəbin təməlini qoyan alimlər sırasında M.Bartoli, C.Bertoni və V.Pizaninin adı çəkilir. C.Bonfantenin “Neolinqvistikanın mövqeyi” əsərində neolinqvistik dilçilik məktəbinin əsas müddəaları öz əksini tapmışdır. C.Bonfantenin “Neolinqvistikanın

mövqeyi” əsərində neolinqvistlər ilə gənc qrammatiklər arasında nəzəri cəhətdən 51 əsas fərq olduğu göstərilmişdir. Bu fərqlədən bir neçəsinə nəzər salaq.

1. Neolinqvistlər tədqiqatına dil hadisələrinin araşdırılması zamanı coğrafi yerdəyişmələrin təsirinin öyrənilməsi də daxildir [3, səh. 50]. Neolinqvistika dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan C.Bonfante belə bir fikir irəli sürürdü ki, gənc qrammatiklər məkandan və zamandan kənar dilçidirlər, bunun üçün də onlar dilçilikdə coğrafi xüsusiyyətləri və areal (məkan) dilçiliyi rədd edirlər. Bunun əksinə olaraq neolinqvistlər dilçilik coğrafiyası tezisindən çıxış edir və düşünürlər ki, dilin tarixi kimi onun coğrafiyası da mövcuddur.

2. C.Bonfante gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələrini pozitivist, neolinqvistik məktəbin nümayəndələrini isə idealist adlandırırdı. Alimin vəzifəsini sadəcə material toplamaqda və bu materiallar əsasında əsər yaratmaqda görən gənc qrammatiklərin əksinə neolinqvistlər bəşər ideyasından çıxış edirdilər. Neolinqvistlərin fikrincə, “Yetərincə material toplansa da, bəşər ideyasının canlı qığılıcımlı olmadan problem həll edilə bilməz” [3, səh. 51].

C.Bonfante canlı qığılıcımlı deyərək müvafiq sözü ilk dəfə işlədən xalqların daxili darımasını nəzərdə tuturdu.

3. Gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq neolinqvistlər semantikanı daha üstün hesab edərək əsas götürürdülər.

C.Bonfante qeyd edir ki, “Neolinqvistlər semantikanı, gənc qrammatiklər isə hər zaman fonetikanı əsas götürmüşlər” [3, səh. 51]. C.Bonfante fonetikanın bir elm kimi dilçiliyə daxil olmadığını, dilçilik coğrafiyasının semantikaya əsaslandığı ideyasını irəli sürürdü.

4. Neolinqvistlər hesab edir ki, dili estetik ifadələrin məcmusundan ibarətdir və düşünürlər ki, dilə dil kimi yanaşmaq lazımdır. Gənc qrammatiklər isə dili müəyyən kateqoriyaların məcmusu hesab edirlər. Bu kateqoriyalara hallanma, təsriflənmə, səs, vurğu və s. daxildir.

5. Neolinqvistlər dil dəyişmələrini etnik qarışıqla, gənc qrammatiklər isə fərdi cəhətdən və nəsillərə bölərək, fizioloji fonetika ilə izah edirdilər.

II fəsil

GƏNC QRAMMATİKLƏRDƏN SONRAKI DÖVRDƏ DİLÇİLİK

II.1 Gənc qrammatiklərin təsiri ilə XIX əsrin sonlarında yaranan dilçilik məktəbləri.

Gənc qrammatiklər məktəbi dilçilik elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş, onların sayəsində XIX əsrdə dilçilik qarşısında mövcud olan bəzi problemlər öz həllini tapmışdır. Beləliklə, gənc qrammatiklər məktəbi özündən sonrakı dilçiliyin inkişafına əsaslı şərait yaratmışdır. Həm gənc qrammatiklər məktəbinin nəzəri əsaslarına tərəfdar çıxılaraq davam etdirilməsi, həm də bu nəzəriyyələrin tənqid atəsinə tutulması nəticəsində yeni fikirlər formalaşır, məktəb və cərəyanlar yaranırdı. Dilçiliyin tarixinə dair yazılan bütün kitablarda gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələni "Gənc qrammatiklərin tənqidi və yeni yolların araşdırılması" başlığında verildiyinin şahidi oluruq. Bu da yeni dilçiliyin formalaşmasında gənc qrammatiklərin rolunu gözlər önünə sərir. Yeni fikir söyləmək istəyən dilçilər, dilçilik tarixində yenilik yaratmaq istəyən məktəb və cərəyanlar gənc qrammatiklərə yönəlir ya onlarla həmfikir olaraq onların elmi görüşlərini təsdiq edir, ya da ki, bu görüşləri qəbul etməyərək tənqid edir və onların elmi görüşlərinə qarşı ziddiyyətli fikirlər söyləyirdilər.

Gənc qrammatiklər məktəbi dilçilikdə elə bir cərəyandır ki, ondan əvvəlki dövr ilə sonrakı dövr arasında körpü rolunu oynayır. Bizim fikrimizə görə dilçilik tarixinin miladi təqvimə gənc qrammatiklər məktəbinin yaranması ilə başlayır. Gənc qrammatiklərin uğurları nəticəsində dilçilikdə yeni-yeni sahələr formalaşmışdı. Gənc qrammatiklərin vaxtı ilə toxunduğu mövzular bugünün özündə də dilçilərin maraq dairəsindədir.

Gənc qrammatiklərin mövcud olduğu dövrdən başlayaraq onların təsiri nəticəsində məktəblər yaranmışdır. Gənc qrammatiklər Almanyada yaranıb, formalaşmağına baxmayaraq, öz sərhədlərin aşaraq dünyanın bir sıra ölkələrində də yayılmışdır. XIX əsrdə Rusiyada mövcud olan Moskva və Leninqrad (Sankt Peterburq) başqa adı ilə desək, Qazan dilçilik məktəbləri buna nümunədir.

Moskva dilçilik məktəbi.

Moskva dilçilik məktəbi XIX əsrin 70-80-ci illərində Rusyada yaranan iki əsas məktəblərdən biri idi. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən digər məktəb isə Kazan dilçilik məktəbi olmuşdur.

Moskva dilçilik məktəbinin nəzəri banisi F.F.Fortunatovdur. Bəzən bu məktəbi dilçilər səhvən gənc qrammatiklər məktəbinə aid edirlər. Düzdür, onların gənc qrammatiklərlə bir sıra bənzərlikləri vardır, lakin fərqli xüsusiyyətləri daha çox və qabarıqdır. Bu fərqli xüsusiyyətlər də öz növbəsində Moskva dilçilik məktəbinə müstəqillik qazandırır.

Moskva dilçilik məktəbinin nəzəri banisi və əsas nümayəndəsi F.Fortunatovdur ki, onun əsrlərində bu əsas müddəaları öz əksini tapmışdır. "Müqayisəli tarixi dilçilik" əsərində F.Fortunatov öz nəzəri görüşlərinin şərh etmişdir. F.Fortunatovun iriçaplı əsərləri mövcud deyildir, onun ideya və fikirləri bir sıra məqalələrində və mühazirələr zamanı çıxışlarında öz əksini tapmışdır. F.Fortunatovun adı çəkilən əsərinin iki bölməsində gənc qrammatiklərin bir sıra ideyaları öz əksini tapmışdır. Bu bölmələrə "Dilşünaslığın vəzifələri və başqa elimlərlə əlaqəsi" və "Dildə səs cəhətinin əhəmiyyəti" bölmələri daxildir ki, birinci bölmədə gənc qrammatiklərin tarixilik prinsipi, ikinci bölmədə isə gənc qrammatiklərin psixologizmi öz əksini tapmışdır. [3, səh. 41].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Moskva dilçilik məktəbinin əsas ideyaları, əsasən, F.Fortunatovun əsrlərində öz əksini tapmışdır. Biz də F.Fortunatovun dilçilikdəki rolunu və onun dilçiliyə verdiyi töhfələri və gətirdiyi yenilikləri araşdıraraq.

F.F.Fortunatov qrammatik formalizmi, "dil və təfəkkür" haqqındakı mülahizələri, morfoloji təsnifi, hind-Avropa ulu dili haqqındakı düşüncə və tədqiqatları, söz və söz birləşməsi haqqında fikirləri ilə dilçiliyə yeni üfəqlər gətirmiş, əsaslı tədqiqatlar aparmışdır. F.Fortunatov, eyni zamanda müqayisəli-tarixi dilçiliyin inkişafında da xüsusi rol oynamışdır.

F.Fortunatovun dil və təfəkkür probleminə mövqeyi onun dil və təfəkkürün sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna dair qeydlərində izah olunur. O, hesab edir ki, dil və təfəkkür bir-birlərinin varlığı üçün başlıca şərtidir [3, səh. 42]. Onlar bir-birindən asılıdır. F.Fortunatovun fikrincə, təfəkkür hər hansı bir əşyanın beyində təsəvvürü,

təzahürü və yaxud canlanmasıdır. O, dil və düşüncə arasında mövcud olan əlaqənin sadəcə hissi-obrazlı cəhətini nəzərdə tutur və qeyd edirdi ki, təsəvvürlər duyğuların təkrar olunmasıdır. Amma təfəkkürün bir də digər cəhəti, yəni mücərrəd məzmunu da vardır ki, bu F.Fortunatovun diqqətindən kənar idi [6, səh. 349]. Təfəkkür idrakın ilk pilləsidir.

F.Fortunatov qeyd edirdi ki, dilin fəliyyətinə təsir göstərən təsəvvür psixi hadisədir. F.Fortunatovun təsəvvür haqqında maraqlı fikri odur ki, o təsəvvürləri iki hissəyə ayırır: əsas və əlavə təfəkkür. O, əsas təsəvvürü təkrar edilməyən, əlavə təsəvvürü isə təkrar edilən təsəvvürlər kimi ümumiləşdirir. "Qırmızı gül" ifadəsinə nəzər yetirək. Burada gülün qırmızı rəngdə olması onun əlavə təsəvvürünə aiddir [6, səh. 350]. Təsəvvürlərin bir-birilə əlaqəsi "birləşmə" və "ayrılma" şəklində olmaqla iki cürdür. Təsəvvürlərin birləşməsi müsbət hökm, ayrılması isə inkar hökmdür.

F.Fortunatov hesab edir ki, hökm və cümlə bir-birinin ekvivalentidir. Hökm nitqdə mövcud olan cümlədir. O, hökmü yaxınlıq və assosiasiya üzrə olmaqla iki yerə bölür. Hökmlər sözlər və əşyalar vasitəsilə təsvir olunur [6, səh. 350].

II.2 F.Fortunatovun qrammatika nəzəriyyəsi.

Qrammatika nəzəriyyəsi başqa adı ilə desək, qrammatik formalizm F.Fortunatovun orjinal nəzəriyyəsi idi və demək olar ki, məhz bu nəzəriyyə onu gənc qrammatiklər məktəbindən ayırır və ona müstəqillik verirdi.

Qrammatik formalizm söz və onun forması, aid olduğu qrammatik siniflər (nitq hissələri) haqqında nəzəriyyədir. F.Fortunatov sözü morfem və söz birləşmələrindən ayırır və sözün müstəqil olmağı üçün əsas meyar qeyd edirdi ki, bu meyar da onun müstəqil mənasının olmağı idi. F.Fortunatovun fikrincə, dildə söz kimi mövcud olan və digər səslərdən mənaya malikliyi ilə fərqlənən hər hansı nitq səsi sözdür [6, səh. 353]. Məsələn, Azərbaycan dilindəki /o/ səsi bu qəbildəndir. F.Fortunatov sözləri tam və natamam sözlərə və nidalara ayırır.

F.Fortunatovun forma haqqında bir sıra fikirləri mövcuddur. Forma haqqında nəzəriyyəsi onu dilçilik qarşısında böyük xidmətlərindəndir. Formanı sözdüzəldici və sözdəyişdirici formalara ayırır ki, birincini işarələrin forması, ikincini isə cümlədə

mövcud olan sözlərin forması hesab edir. F.Fortunatov formanı səsli və səssiz materialara bölür. Səsli adından da görüldüyü kimi səsle ifadə edilə bilən formadır ki, bu cür formanı müsbət forma adlandırır. Səssiz isə, səsle ifadəsi olmayan formadır ki, bunu da mənfi forma kimi qeyd edir. Mənfi forma sözlər arsındaki əlaqə zamanı meydana çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilində adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halın xüsusi bir şəkilçisi yoxdur. Kök+0 morfemdən ibarətdir. Buradakı 0 mənfi formanın mövcudluğudur.

F.Fortunatov hesab edir ki, qrammatika sözün formasından bəhs edən elm sahəsidir. Qrammatika öz növbəsində morfologiya və sintaksis kimi iki hissəyə ayrılır. Birinci hissədə sözlər arasındaki əlaqələrdən, ikinci hissədə isə söz birləşmələrindən danışılır. F.Fortunatovun fikrincə sintaksis cümləni yox, sadəcə söz birləşmələrini öyrənən sahədir.

F.Fortunatovun qrammatik siniflərinin (nitq hissələrinin) təsnifi:

Sözdəyişmə forması olan sözlər və sözdəyişmə forması olmayan sözlər.

Sözdəyişmə forması olan sözlər üç yerə bölünür:

1. Hallanan sözlər:

a. şəxsi isimlər,

b. şəxsiz isimlər: isimi adlara, isimi şəxsiz əvəzlərə

2. Təsriflənən;

3. Sifətlər hallanan sözlər.

Sözdəyişmə forması olmayan sözlərə isə infinitiv, feili bağlama, zərf aiddir.

F.Fortunatovun morfoloji təsnifi zamanı dünya dillərini bu əlamətə görə beş qrupa bölür:

Aqqlütinativ;

Flektiv-aqqlütinativ;

Flektiv;

Köksözlü;

Polisintetik.

II.3 Leninqrad (Sankt-Peterburq) dilçilik məktəbi.

1870-1880-ci illər arasında yaranan dilçilik məktəblərindən biri də Leninqrad (Sankt-Peterburq) dilçilik məktəbidir. Bu məktəbə bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında Qazan dilçilik məktəbi də deyilir. Leninqrad dilçilik məktəbinin nəzəri banisi və əsas nümayəndəsi İ.A.Boduen de Kurtene olmuşdur. Nikolay Vyaçaslavaviç Kruşevski, Vasili Alekseyeviç Radlov, Vasili Alekseyeviç Boqoroditski də Leninqrad dilçilik məktəbinin nümayəndələrindəndir. Dilçilik məktəblərinin nümayəndələri, əsasən, eyni ideyaya xidmət edən məsləkdaşlardan ibarət olur. Lakin Leninqrad dilçilik məktəbində bu xüsusiyyət yox idi. Bu məktəbin tərkibi İ.A.Boduen de Kurtene və onun şagirdlərindən ibarətdir. Belə ki, İ.A.Boduen de Kurtene'nin şagirdlərindən bəziləri müəllimlərinin prinsiplərinə ortaq deyildilər. Beləliklə, bu məktəbinin adı şərti xarakter daşıyır [6, səh. 274].

Moskva dilçilik məktəbi kimi Leninqrad dilçilik məktəbi də gənc qrammatiklərin nəzəri əsaslarından faydalanmış və onların müddəalarını qəbul etmişdir. Buna baxmayaraq Leninqrad dilçilik məktəbi müstəqil məktəbdir, çünki onu gənc qrammatiklər məktəbindən fərqləndirən bir çox faktor vardır. Bu faktlara nəzər yetirək:

Bunlardan biri nəzəri ümumiləşdirmədir ki, bu gənc qrammatiklərin diqqət dairəsindən kənar qaldığı və biganə yanaşdıqları mövzu idi. Bu da gənc qrammatiklərin nöqsanlı cəhətlərindən biridir. Leninqrad dilçilik məktəbi isə, gənc qrammatiklərin nəzəriyyə mövzusunda yol verdiyi səhvi təkrarlamamış və nəzəri ümumiləşdirmələr aparmışdır. Hətta onlar hesab edirdilər ki, bir sahənin elm kimi formalaşması üçün nəzəri ümumiləşdirmə əsas şərtidir. Digər tərəfdən, gənc qrammatiklər tarixilik prinsipindən çıxış etdikləri halda, İ.A.Boduen de Kurtene bu prinsipi əsas prinsip kimi qəbul etməmişdir. Gənc qrammatiklərin atomizmini kəskin qınamış və dilçiliyin struktur əsasında öyrənilməsini vacib bilmişdir. Psixologizm hər iki məktəbin ortaq cəhəti idi, lakin gənc qrammatiklərin ortodoks psixologizmindən fərqli olaraq, Leninqrad dilçilik məktəbi sosioloji məsləkli obyektiv psixologizmi əsas götürürdülər [6, səh. 275]. Beləliklə, psixologizmdə gənc qrammatiklərdən fərqli istiqamətə yönələn Leninqrad dilçilik məktəbi burada fərdiliyi deyil, ictimailiyi

(sosioloji cəhətini) öyrənirdi [6, səh. 275] . Bu fərqliliklər də Leninqrad dilçilik məktəbinin müstəqil olmasını şərtləndirirdi.

Leninqrad dilçilik məktəbi dilçiliyə verdiyi töhfələr əvəzolunmazdır ki, bu töhfələr də, əsasən, İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən verilib. O, məsləkdaşı F.Fortunatov kimi böyükçaplı əsərlər yazmayıb. Onun da elmi-nəzəri fikirləri, əsasən, məqalələrində öz əksini tapmışdır [6, səh. 275]. Fonoloji və fonem haqqında nəzəriyyələri ilk dəfə işləyib hazırlayan İ.A.Boduen de Kurtene funksional dilçiliyin banisidir. İ.A.Boduen de Kurtene qrammatikanı üç hissəyə ayırır: fonologiya (səs haqqında elm), sözdüzəltmə, sintaksis [12, səh. 157].

İ.A.Boduen de Kurtene fonetik vahidlərin fərqləndirilməsindən danışarkən kogerensiya, divergensiya, korelyativ, korrespondent kimi fərqlərdən söhbət açır. Səslərin əlaqəli dəyişməsinə kogerensiya, mənşəcə homogen səslərin əlaqəli dəyişməsinə divergensiya adlandırır. İ.A.Boduen de Kurtene fonem, kinem, aksuma kimi terminləri dilçilik elminə daxil etmişdir. Onun fonem tədqiqatlarının dilçilikdə xüsusi əhəmiyyəti vardır. F.Veysəlli qeyd edir ki, İ.A.Boduen de Kurtene səsi hərfdən ayırdı, beləliklə dilçiliyə yeni nəfəs gətirdi [12, səh. 157]. Fonemin struktur cəhətdən ünsürlərə bölündüyünü ilk dəfə İ.A.Boduen de Kurtene söyləmiş və fonemin ünsürləri olaraq kinem və aksumanı xüsusi qeyd etmişdir. Kinem - danışmaq cihazında ayrıca işin təmsil olunması və ya səsin artikulyator xüsusiyyəti (dilarxası, dodaq və s.), aksuma isə ayrı-ayrı akustik təsirin təmsili və ya səsin akustik xüsusiyyətidir (cingiltili, novlu və s.) [12, səh. 157]. Fonemi struktur baxımdan ünsürlərə bölərək bir ilkə imza atan İ.A.Boduen de Kurtene qeyd edir ki, fonem funksional-linqvistik baxımdan bölünməz vahiddir. İ.A.Boduen de Kurtene fonemə danışan insan və dilçi aspektindən yanaşır. Fonem danışan üçün səsin təsəvvür olunması, dilçi üçün isə, funksional modeldir.

İ.A.Boduen de Kurtene zənnincə, fonologiya fonemləri onunçün öyrənir ki, fonem mənalı vahid yaradır. O, fonemlərin məna fərqləndirmə xüsusiyyətinə sahib olduğunu düşünürdü. L.V.Şerba da başda müəlliminin bu ideyası ilə razılaşsa da, sonradan onu təkzib edir və fonemlərin məna fərqləndirmə xüsusiyyətinə qarşı çıxaraq onların belə funksiyasının olmadığını söyləyir. L.V.Şerbanın tələbəsi L.R.Zinder də müəlliminin bu fikrinə şərik çıxır.

İ.A.Boduen de Kurtene psixofonetika və ontropofonetikanı bir-birindən ayırır. Bunlarsan birincisi səsin etimologiyası və morfologiyasını, ikincisi isə səsin akustik və artikulyator əlamətlərini öyrənir [12, səh. 157]. İ.A.Boduen de Kurtene fonetika sahəsindəki tədqiqatları ilə yanaşı bəzi elmi-nəzəri müddəaları ilə də dilçiliyə nəfəs vermişdi. O, hesab edir ki, dil kollektiv-fərdi hadisədir, yəni ictimai aləm mövcud deyilsə, psixi aləmin inkişafı qeyri-mümkündür, ictimai aləm də öz növbəsində psixi vahidlər çoxluğundan yaranmışdır [12, səh. 157]. Dil dəyişmələrinin ruhda deyil, danışqda baş verdiyinin tərəfdarıdır. Dil insan nitqində dəyişikliyə uğrayır, onun fərdi psixi hadisələrə görə dəyişməsi labüddür. İ.A.Boduen de Kurtene səs qanunlarının sistem daxilində öyrənilməsinə tələb edirdi. Dil və nitq haqqında ilkin fikirləri F.Sössürün irəli sürdüyü düşünülür. Lakin bunu F.Sössürdən əvvəl İ.A.Boduen de Kurtene "Dilçilik və dil haqqında bəzi ümumi qeydlər" adlı giriş mühazirəsində dil və nitqin fərqləndirilməsi lazım olduğunu irəli sürərək dil-nitq-insan üçlüyündən bəhs etmişdir.

XIX əsr üçün əsas təhlil metodou müqayisəli tarixi metod idi. İ.A.Boduen de Kurtene isə dilçiliyə yeni bir metod statik təhlil metodunu gətirdi. Onun fikrincə, dildə sitatik və dinamik vəziyyət mövcuddur. O, qeyd edirdi ki, dil durğun deyil, onda durğunluq ola bilməz. Dil yaşayır, hərəkətdədir və dəyişkəndir. İ.A.Boduen de Kurtene fikrincə kök, hallanma, təsriflənmə sabit deyil, zamanla dəyişikliyə uğraya bilər. Statik və dinamik tədqiqat metodlarını fərqləndirən dilçi statik metodu dilin inkişaf qanunlarını, dinamik metodu isə çağdaş durumu şərtləndirən metod hesab edirdi. İ.A.Boduen de Kurtene "Dinamik metod zamanı sitatilik əsas şərt olmalıdır", deyərək qeyd edir. Onun fikrincə, statik metod daha faydalı üsuldür. Beləliklə, o, dilin tədqiqi zamanı statiki-dinamik-tarixi üçüzlü sistemini təklif edir.

Morfologiyayı dilçilik elminə daxil edən də məhz İ.A.Boduen de Kurtene olmuşdur. O, 1893-cü ildə "Fonetik alternasiya nəzəriyyəsi təcrübəsi" əsəri ilə bu sahənin əsasını qoymuşdur. Bu sahənin əsasını qoymaqla yanaşı alternasiya və korrespondensiya terminlərini də ilk dəfə işlədir. Qohum morfemlərdə mövcud olan fonetik fərqlər alteransiya, müxtəlif dillərdə qohum morfemlərin fonetik fərqləri də korrespondensiya adlanır.

Leninqrad dilçilik məktəbinin nəzəri əsasları F.Sössürün bəzi nəzəri ideyaları və N.S.Trubetskoyun fonoloji yaradıcılığı üçün mənbə rolunuda çıxış etdi və onların formalaşmasında mühüm rol oynadı. Strukturalizmin nəzəri əsaslarının məhz Leninqrad dilçilik məktəbi müddəalarına dayanır.

II.4 XX əsr dilçiliyində strukturalizm və strukturalizm cərəyanı çərçivəsində mövcud olan məktəblər.

XX əsrin dilçilik cərəyanlarından biri də sosiologizm cərəyanıdır. Sosioloji dilçiliyin nəzəri banisi F. de Sössür hesab olunur. Sosioloji cərəyan, adından da göründüyü kimi, insan dilini sosioloji cəhətdən öyrənirdi. A.Meye, A.Şeşe, Ş.Balli, J.Vandrisey sosioloji dilçiliyin görkəmli nümayəndələridir. Sosioloji cərəyan dilçilik tarixində iki əsas məktəblə təmsil olunur. Sözügedən məktəblər Cenevrə və Paris məktəbləridir ki, eyni zamanda onlar ideya baxımından da bir-birlərinə çox yaxındırlar.

Cenevrə dilçilik məktəbinin baniləri Ferdinand de Sössürün şagirdləri A.Şeşe və Ş.Balli idi. Bu məktəbin nəzəriyyəsi A.Şeşenin 1927-ci ildə qələmə aldığı "Ümumi linqvistikanın Cenevrə məktəbi" əsərində öz əksini tapmışdır. A.Şeşenin fəaliyyəti sintaksis problemi və onun ətraflı tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Cenevrə dilçilik məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi Ş.Ballidir, əsasən, Ferdinand de Sössürün ideyalarına əsaslan Ş.Balli elmi tədqiqatını roman dillərinin araşdırılmasına və bu dillərin üslubi cəhətlərinin, qrammatik quruluşlarının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Ş.Ballinin dilçilikdə ən mühüm rolu üslubiyyat problemini tədqiq edərək üslubiyyat nəzəriyyəsi hazırlamasıdır.

Paris dilçilik məktəbinin nəzəri banisi Antuan Meye olmuşdur. Antuan Meyenin tələbəsi Jozef Vandriyes də bu məktəbin görkəmli nümayəndəsidir. Antuan Meye zəngin yaradıcılığa sahib dilçidir. Onun elmi yaradıcılığının əsasını 24 kitabı və 540 məqaləsi təşkil edir.

A.Meye müasir hind-Avropa dilləri ilə yanaşı, qədim dilləri də tədqiq etmişdir: german, slavyan, toxar, yunan, latın və başqa dillərin tədqiqinə A.Meyenin yaradıcılığında rast gəlinir. A.Meye demək olar ki, hind-Avropa dil qrupuna daxil olan bütün dillərin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur.

A.Meye də digər sosiologi dilçilər kimi, dili sosioloji prizmadan tədqiq etməyə çalışırdı. O, hesab edir ki, sözlərin mənasının dəyişməsi sosioloji prosesdir. A.Meyenin fikrincə, söz hər hansı bir səbəbdən öz işlənmə dairəsini dəyişərək daha geniş bir mühiti əhatə edərsə, bu zaman sözün mənası genişlənər, əksinə daha dar bir mühitə keçid edərsə, bu zaman sözün mənası daralacaqdır.

A.Meye yaradıcılığında dialekt məsələlərinə, linqvistik tədqiqatın metod və prinsiplərinin araşdırılmasına, xüsusilə də, hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının tədqiqinə yer ayırmışdır. Paris dilçilik məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi Jozef Vandryes "Dil" əsərində dilçilik elminin mühüm problemlərinə toxunmuşdur. Digər nümayəndələr kimi J.Vandryes də dili sosioloji hadisə kimi araşdırmışdır. Sosioloji dilçiliyin nümayəndələri arasında F.Bruno, M.Qrammon, A.Doza, J.Maruzo kimi dilçilərin də adı çəkilmişdir.

Sosiolinqvistika və ya sosiodilçilik dilçiliyin gənc sahələrində biridir. Sosiodilçilik dilçilikdə tamamilə müstəqil bir sahə kimi XX əsrin II yarısında formalaşmışdır. Sosiologizm dilçiliyin daxili cəhəti ilə bağlıdır. Sosiologizm dili ayrılıqda və yaxud funksiya şəklində deyil, dil daşıyıcıları ilə (insanla) olan əlaqə şəklində tədqiq edir. Burada sosial qruplar arasındakı əlaqə, xalqlara aid inkişaf, xalqların mədəniyyəti, adət-ənənəsi və s. xüsusi rol oynayır.

1952-ci ildə Amerika sosioloqları "sosiolinqvistika" terminini dilçilik elminə daxil etdilər. 1963-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında sosiolinqvistika üzrə komitə yaradıldı. Sosiolinqvistikanın əsas tədqiqat obyektii sosium və sosiumların cəmidir. Sosiolinqvistikada ən çox istifadə edilən metod müşahidə metodudur. Sosiolinqvistikanın maraqlandıran problemlər bunlardır:

- müxtəlif cəmiyyətlərə məxsus insanların dildən istifadəsi.
- cəmiyyətin dil funksiyalarına təsiri.

Sosiolinqvistikanın iki əsas aspekti, diaxronik və sinxronik aspektləri vardır. Sosiolinqvistika diaxronik aspektdən araşdırılarkən dillərin tarixi və müxtəlif tarixi proseslər nəticəsində dillərdə baş verən dəyişiklik araşdırılır. Sosiolinqvistikanın sinxronik aspektdən tədqiqi zamanı isə konkret vaxt kəsiyində dil və onun funksiyalarının ictimaiyyətlə əlaqəli faktları araşdırılır. Sosiologiyada məştblardan

asılı olaraq mikrososiolinqvistika və makrososiolinqvistika fərqləndirilir. Mikrososiolinqvistika fərdlər arasında mövcud olan fərqlərə əsaslanır. Çox böyük qrup təşkil etməyən dil daşıyıcıları və və bu daşıyıcılar arasında mövcud fərqlər araşdırılır. Ailə, kollektiv, sinif və yeniyetmə qrupları bu qəbildəndir. Mikrososiolinqvistika sosial kontekst daxilində fərdi danışıqları araşdırır.

Makrososiolinqvistika isə böyük sosial qruplarda baş verən dil hadisələrini araşdırır. Böyük sosial qrup dedikdə buraya dövlət dili və yaxud hansısa region və bölgənin dilini aid etmək olar. Əsasən, fərdin dilini tədqiq edən birinci qrup psixologiya, xüsusilə də, sosiopsixologiya ilə əlaqəlidir. İkinci üsul isə araşdırdığı qrupun həcminə, böyüklüyünə görə iqtisadiyyat, antropologiya, sosiologiya və siyasətlə əlaqədardır.

Dilə təsir edən sosioloji faktorlar divergensiya və konvergensiya hadisələridir. Bu proseslər bir-birinə ziddir. Divergensiya hadisəsində dil daşıyıcıları ərazi və sosial cəhətdən yayılır. Beləliklə də, qohum dillər və dialektlər meydana gəlir. Konvergensiya və yaxud inteqrasiya hadisəsi zamanı isə dil daşıyıcıları ərazi və sosial baxımdan birləşir. Bu hadisələr bir sıra faktorlarla bağlıdır, məsələn: iqtisadi, hərbi, siyasi və başqa ictimai hallar buraya daxildir.

Artıq bir əsrdən uzun bir müddətdir ki, dilçilikdə yeni üfəqlər açan struktur dilçiliyi yaranmış və geniş əraziyə yayılmışdır. Strukturalizm bir termin kimi ilk dəfə 1939-cu ildə H.Pos tərəfindən işlədilmişdir.

Struktur dilçiliyin əsas müddəaları, əsasən, iki alimin yaradıcılığına əsaslanır İ.A.Boduen de Kurtene və F. de Sössür. Onların yaradıcılığından başlayaraq dilçilikdə "struktur" anlayışı formalaşmış və dilin bütün yaruslarının bir-biri ilə əlaqəli, yəni sistem şəklində öyrənilməsi ideyası ön plana çıxarılmışdır. Bu iki alimin dilçilik görüşləri, elmi-nəzəri müddəaları struktur dilçiliyin yaranması və formalaşması üçün əsaslı mənbə olmuşdur. Struktur dilçiliyin ilk rüşeymləri İ.A.Boduen de Kurtenenin yaradıcılığında cücərməyə başlamışdır. Onun fonem haqqında nəzəriyyəsi və sistemlilik təlimləri struktur dilçiliyin ilk mərhələsinin başlanğıcı hesab olunur. İ.A.Boduen de Kurtenenin nəzəri müddəalarını əsas götürərək yaranan Praqa dilçilik məktəbi funksional dilçiliyi, əsasən, onun adı ilə bağlayırlar. Struktur dilçiliyin izlərinə ilk dəfə İ.A.Boduen de Kurtenenin əsərlərində rast gəlinə də, struktur dilçiliyin

nümayəndələri struktur dilçiliyin nəzəri banisinin F.Sössür olduğunu iddia edirlər.

Biz artıq qeyd etmişik ki, gənc qrammatiklər məktəbindən sonra yaranan dilçilik cərəyan və məktəbləri birbaşa və ya dolayı yolla olsa da, gənc qrammatiklərin ideyalarını ya təsdiq edərək inkişaf etdirmiş, ya da əleyhinə çıxaraq yeni fikirlər söyləmişlər. Belə dilçilik məktəblərindən biri də struktur dilçilik məktəbləridir. Struktur dilçiliyi gənc qrammatiklərin ideyalarını bəyənməmiş və onları inkar etmişlər. Başqa tənqidçilər kimi struktur dilçiliyin nümayəndələri də, əsasən, gənc qrammatiklərin atomizmini rədd etmişlər. Atomizm dilçiliyi parçalayır, onu ayrı-ayrılıqda öyrənirdi, lakin adından da məlum olduğu kimi struktur dilçilik dilin öyrənilməsinin sistemli şəkildə olmasını tələb edirdi.

Struktur dilçiliyin ilk dərnəyi 1926-cı ildə "Praqa dilçilik dərnəyi" adı altında keçirilmişdir. Bu dərnəyi əslən çex olan dilçi alim V.Matezius təşkil etmişdir. Bununla da struktur dilçiliyin ilk məktəbi olan Praqa funksionalizmi və yuxud Praqa dilçilik məktəbi yarandı. Praqa dilçilik dərnəyinin təşkilindən iki il sonra Haaqada dilçilərin Birinci Beynəlxalq konqresi keçirildi ki, bu konqresdə Praqa dərnəyinin nümayəndələri Praqa dilçilik məktəbinin manifestini elan etdilər.

Strukturalizm dilçilik cərəyanı geniş vüsət alaraq dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır. Beləliklə, fərqli ölkələrdə struktur dilçiliyin nəzəri müddəalarını davam etdirən dilçilər strukturalizmin müxtəlif məktəb və cərəyanlarını yaratmışlar. Buraya Çexya-Praqa dilçilik məktəbi, Dnimarka qlossematikası, ABŞ deskriptiv dilçiliyi, İngiltərə-London dilçilik məktəbi və Parisdəki fransız funksionalizmi daxildir. Bu məktəblər arasında struktur dilçilik üçün ən önəmli üç məktəb vattır: funksional strukturalizm, qlossematika və deskriptivizm.

Praqa funksional dilçilik məktəbi.

Strukturalist ideyalar əsasında yaranan və dilçilik elmində strukturalizmin yarandığını dünyaya elan edən ilk məktəb Praqa dilçilik məktəbidir. Bu məktəbin yaranması ilə strukturalizm inkişaf etmiş və coğrafi cəhətdən genişlənərək digər strukturalist ideyalı dilçilik məktəblərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Struktur bir-birilə əlaqəli elementlərin təşkili, funksiya bu elementlərin qarşılıqlı şəkildə təsiridir. Struktur və funksiya birlikdə sistemi yaradır. Bu məktəbin adı da bu

göstərilənlərin cəmindən yaranaraq funksional strukturalizm adını almışdır.

Çexyanın paytaxtı Praqa şəhərində əsası qoyulan Praqa funksional dilçilik məktəbinin əsas elmi-nəzəri müddəaları 1929-cu ildə "Praqa dilçilik məktəbinin tezləri" ilə qəbul olundu. Slavyanşünasların birinci qurultayı zamanı elan edilən bu tezlər altı hissəlidir. Burada linqvistikanın öyrənilməsi, dilçilik coğrafiyası, dillərin tədqiq olunması, slavyan dillərinin funksional tədqiqi kimi bir sıra problemlərə toxunulmuşdur.

Fonem nəzəriyyəsi, dilə sinxronik və diaxronik yanaşma, dilin sistem halında öyrənilməsi prinsipləri XX əsr dilçiliyinin onurğası rolunu oynayır. Funksional dilçilik məktəbi də gənc qrammatiklərdən sonra yaranan digər məktəblər kimi, onların bir sıra ideyalarını: atomizminin, tarixizminin, sadəcə induktiv metoddan istifadə etmələrinin əleyhinə çıxdılar. Gənc qrammatikləri tənqid etmələrinə baxmayaraq, Praqa dilçilik məktəbi gənc qrammatiklər məktəbini özlərinin sələfi hesab edirdilər. Praqa dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan V.Matezius məqalələrindən birində yazır ki, "struktur və funksional dilçilik gənc qrammatiklərin varisidir" [7, səh. 36].

Praqa dilçilik məktəbi üçün ən mühüm əsərlər sırasına V.Mateziusun "Dilçilikdə biz haraya gəlib çıxdıq" və "Müqayisəli fonologiyanın vəzifələri" məqalələri, B.Trnka "Strukturalizm məsələləri üzrə müzakirəyə dair", V.Skaliçkanın "Praqa məktəbi" və "Kopenhagen strukturalizmi" daxildir. Bu əsərlərdə funksional dilçiliyin elmi-nəzəri görüşləri, ideya və müddəaları öz əksini tapmışdır.

Praqa dilçilik məktəbi F. de Sössür və İ.A.Boduen de Kurtenenin nəzəri ideyaları əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu məktəbin nümayəndələri F.Sössürün bəzi ideyalarını götürsə də, onları sələflərindən fərqli təhlil etmişlər. F.Sössürdə sərt qarşılaşmaları olduğu halda, bu durum özünü Praqa dilçilik məktəbində göstərməmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri F.Sössürün qarşılaşdırmalarının əleyhinə çıxırdılar. F.Sössürdən fərqli olaraq funksional dilçilər sinxroniya və diaxroniyanın bərabər hüquqa malik olduğunu tərəfdarıydılar. Onlar İ.A.Boduen de Kurtenenin statik və dinamik aspektini daha üstün hesab edirdilər. Bləliklə, Praqa funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri bu iki yanaşmanın bərbərhüquqlu olduğunu elan edərək diaxron və sinxron aspektlər

arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmağa nail oldular. Bu da, öz növbəsində, bir sıra ideyaların yaranmasına yol açdı. Bu qəbildən olan ideyalardan biri dilçilikdə analitik müqayisə metodunun yaranması idi. Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndəsi V.Matezius analitik müqayisə metodunu dilçilik elminə daxil etdi. Analitik müqayisə qohum və qeyri-qohum dillərin linqvistik müqayisədir. Sinxron və diaxron aspektlərin ziddiyyətlərinin aradan qaldırılması, bir tərəfdən də, dillərin ittifaqı anlayışının önə çəkilməsinə şərait yaratdı və fonetik hadisələr aid olduğu dil sistemindən asılı şəkildə öyrənilməyə başlandı. Praqa funksional dilçilik məktəbi dilçilik elmində bir sıra problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır.

Dilçiliyə "dil funksiyası" anlayışı Praqa dilçilik məktəbi tərəfindən gətirilmişdir. İ.A.Boduen de Kurtene yaradıcılığında da mövcud olan bu ideyanı Praqa dilçilik məktəbi nümayəndələri daha da inkişaf etdirmişdir. Dilçilikdə funksionallıq dedikdə müəyyən bir dil ünsürünün hansı funksiyaları yerinə yetirməsi və bu zamankı məqsədi nəzərdə tutulur. Dilin əsas funksiyası onun anlaşma vasitəsi olmasıdır. Praqa strukturalistləri dilin müxtəlif funksiyalarını vermişlər. K.Büller "Organon model" əsərində dil işarələrinin üç funksiyasını vermişdir: ifadə funksiyası, təsvir funksiyası və appelyativ funksiya. N.S.Trubeskoy da Karl Büllərin bu modelinə əsaslanaraq dilin üç funksiyasını fərqləndirir: ekspressiv, appelyativ və əkspikativ. Dilin funksiyalarının müfəssəl modelini isə R.Jakobson vermişdir. O, verdiyi ünsiyyət modelinə denotiv, ekspressiv, appelyativ, fatik, metadil və estetik funksiyaları daxil edir.

V.Matezius qeyd edir ki, forma və funksiya bir-birilə sıx əlaqədədir və bunlardan biri olmasa digəri də mövcud deyildir. Praqa dilçilik məktəbinin dilçilik qarşısında iki əsas xidməti olmuşdur. Bu xidmətlər dilçilik üçün çox mühümdür. Belə ki, onlar dilçilik elminə funksionallığı və strukturalizmi daxil etmişlər. Praqa dilçilik məktəbinin fikrincə, dil sistemdir və onun yarusları qarşılıqlı əlaqədədir. Dil funksional sistemdir hansı ki, o, ünsiyyət prosesinə xidmət edir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi də Praqa dilçilik məktəbi tərəfindən dilçilik elminə gətirilmişdir. V.Matezius "Dil hadisələrinin potensiallığı" məqaləsində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsinə toxunur. O, cümlənin iki qütbünü bir-birindən ayırır. Cümlənin qütüblərinin ayrılması bir qütbün daha çox informasiya yükü daşması ilə

bağlıdır. V.Matezius bu qütblərdən birini rema, digərini isə tema adlandırır. İnformasiya yükü daha çox olan qütb rema, nisbətən az olan isə temadır. Rema və tema qarşılaşması yeni ilə köhnənin, məlumla naməlumun qarşıdurmasıdır. Cümlənin informasiya yükü dillərə görə müxtəlifdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sinxron yanaşmanı üstün hesab etsələr də, diaxron və sinxron aspektlərin bərabər hüquqlu olduğunu qeyd edirdilər.

Praqa dilçilik məktəbinin dilin müxtəlif yaruslarında: fonologiya, leksika, qrammatika və s., tipologiya məsələlərində, fonologiya və fonoloji qarşılaşmalarda əsaslı xidməti olmuşdur. Praqa dilçilik məktəbi dilin substansionallığını, yəni dilin səslə materiyaya malik olduğunu qəbul edirdilər.

Danimarka strukturalizmi.

Bu dilçilik məktəbinin nümayəndələri özlərinin digər bütün ədəbi məktəblərə qarşı durduqlarını dilə gətirirdilər. Belə ki, onlar dil mənasına gələn və latın dilindən olan linqvistika terminindən deyil, digər bütün məktəb, cərəyan və dilçilərdən fərqləndiklərini göstərmək üçün yunan dilindən götürülmüş dil mənasına gələn "qlosse" sözündən istifadə edərək "qlossematika" terminini yaratdılar. Beləliklə onların yaratdığı məktəbin adı da qlossematika dilçilik məktəbi oldu.

L.Yelmslev V.Brendalla birlikdə 1935-ci ildə Danimarka strukturalizminin əsasını qoymuşdur. L.Yelmslevin əsərləri və nəzəri əsaslarını əks etdirən kitablarında bu məktəbin müddəaları əks olunub. Digər strukturalist məktəblər kimi bu məktəbin də əsasında "struktur" anlayışı durur. L.Yelmslev hesab edir ki, strukturalizm sayəsində dilçilik subektivlikdən, şəxsi mühakimələrdən, qeyri-müəyyən olmaqdan, intuitivlikdən qurtuldu, beləliklə, o, həqiqi elmə çevrildi [12, səh. 151]. Qlossematiklər tələb edir ki, dilin təsviri zamanı üç şərtə əməl olunsun: qarşılıqlı asılılıq, determinasiya, konstellyasiya. Qarşılıqlı asılılıq sistemdə tamamlayıcı xarakterdədir, prosesdə həmrəylikdir. Determinasiya - sistemdə spesifik xarakterlidir, prosesdə seçimə bərabərdir. Konstellyasiya-sistemdə avtonomluq, prosesdə kombinasiya anlamındadır. [7, səh. 152].

Bu məktəb digər strukturalist dilçilərdən fərqli olaraq diaxronik aspekti qəbul etmir və bütün humanitar fənlər üçün uyğun olan ümumi nəzəriyyə yaratmağa çalışırdı.

Qlossematika üçün mühüm olan əsərlər sırasında V.Brondalın "Struktural dilçilik", L.Yelmslevin "Ümumi qrammatikanın prinsipləri", "Hal kateqoriyası", "Dil və nitq", "Dilçilik nəzəriyyəsinin əsasları", "Dilçilikdə struktur təhlil metodu", "İdarə analizi" və "Qlossematikanın əsasları" adlarını çəke bilərik. Qlossematikanın nəzəri müddələri bu əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

İfadə və mənanı bir-birindən ayıran L.Yelmslev ifadə və mənanın maddi cəhətini onların formal cəhətinə qarşı qoyur. L.Yelmslev hesab edir ki, linqvistik əsasdan forma mühümdür, lakin maddi cəhət, yəni substansiya dilçilik elmindən kənardadır. L.Yelmslev komutasiya və substitusiyaya təhlil metodlarını irəli sürür. İfadənin dəyişməsilə məna dəyişirsə, bu komutasiya adlanır: /gol/ - /jol/, əgər bu zaman məna dəyişməzsə, bu substitusiyadır.

L.Yelmslev dilə üç cür yanaşır: xalis forma, maddi forma və vərmişlərin məcmusu. Dil xalis forma kimi sxem, maddi forma kimi norma, vərmişlər məcmusu kimi uzundur.

L.Yelmslev ənənəvi dilçiliyi tənqid etmələrinin əsas səbəbi kimi onların dilin təhlilinin dərki ilə məşğul olmadıqlarını göstərir. Onlar dil çərçivəsindən xaric məsələlərlə məşğul olmuşlar, lakin həqiqi dilçilik elmi ilə məşğul olmaq dildaxili əlaqələri öyrənməkdir. L.Yelmslev dili dil edən şeyi "sabit" adlandırır və onun fikrincə, dilçilik bu sabitin təsviri ilə məşğul olmalıdır. L.Yelmslev sabitin təsviri zamanı empirik prinsipi irəli sürür. Empirik prinsipin üç əsas xüsusiyyəti vardır: ziddiyyətdən kənar, müfəssəl və sadə olmalıdır.

Qlossematika nəzəri müddəalarını bir sıra postulatlarla irəli sürür. Bu postulatlarla deduksiya, empirik və immanentik prinsiplər də daxildir. Bu prinsiplərin qısa izahına nəzər yetirək. Deduksiya induksiya ilə ziddir. İnduktiv metoddan istifadə zamanı linqvistik təhlil ünsürdən sinfə, yəni doğru aparılırsa, deduksiya prinsipində bu proses əksinə siniflərdən ünsürlərə doğru gedir. Empirik prinsipin izahını əsaslı şəkildə X.Uldall vermişdir. Empirik prinsip üçün üç əsas şərt vardır, təsvir təzadsız, mükəmməl və sadə olmalıdır. İmmanetlik prinsipinin funksiyası budur ki, o, nəzəriyyənin formal olmasını və real təriflərdən çəkinməsinə tələb edir. Qlossematikanın məntiqi əsası bu üç prinsip üzrə qurulub. V.Brondal, L.Yelmslev, X.Uldall Danimarka qlossematikasının görkəmli nümayəndələridir.

Amerika dilçiliyi XX yüzilliyin ilk yarısında fərqli məktəb, cərəyan və düşüncələrin toplamı kimi görünürdü. Amerika dilçiliyində ən qabaqcıl məktəb deskriptivizm (təsvirçilik) dilçilik məktəbi idi. Deskriptiv dilçilik strukturalizmin bir qoludur. Bu dilçilik məktəbi strukturalist ideyalara əsaslanır. Amerikalı deskriptivistlərin dilin qrammatikasına daha çox diqqət etmələri onları digər məktəblərdən ayırırdı. Onlara görə dilçiliyin vəzifəsi dilin həqiqətlərini qeyd etmək, dil faktlarını toplamaq və təsvir etməkdir. Onların dil faktlarına bu cür, yəni təsviri yanaşması məktəbin ingilis dilində "to describe" (təsvir etmək) sözündən gələn deskriptiv adını almasına səbəb oldu. Deskriptivizm dövrün sosial-siyasi şərtlərilə əlaqədar olaraq Amerikada yaşayan yerli xalqın – Qırmızı dərililərin dillərinin araşdırılması ehtiyacından yaranmış və formalaşmışdır. Amerika strukturalizm məktəbi Amerika Qızıldərililərinin dillərinin geniş təsviri dönməsində formalaşmışdır. Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi 1933-cü ildən 1957-ci ilədək sürətlə inkişaf etmişdir.

Frans Boas bu məktəbin qurucularındandır. Amerikada yaşayan və yazısı olmayan Qırmızı dərililərin dili F.Boasın diqqətini cəlb etmişdi. F.Boas Amerika qızıldərililərinin Dakot, Eskimos, Oneyda, Simsey və digərlərinin dilini araşdıraraq öyrənməyə çalışmışdır. O, bu xalqların dilləri üzərində tədqiqatlar aparmaqla yanaşı, onların həyatı, adət və ənənələri ilə də yaxından maraqlanmışdır. F.Boas qeyd edirdi ki, dilçilikdə mövcud olan metodlar, xüsusilə də, hind-Avropa dillərinin tədqiqində istifadə olunan metodlar Amerika qırmızı dərililərinin dillərinin tədqiq edilməsi üçün yarasızdır. F.Boas hesab edirdi ki, qırmızı dərililərin dillərinin tədqiq edilməsi və öyrənilməsi üçün yeni və fərqli metodlardan istifadə etmək, dilin xüsusiyyətlərini ortaya çıxara biləcək metodlardan faydalanmaq lazımdır.

F.Boasın ümumi dilçiliklə bağlı fikirləri onun "Amerika qızıldərililərinin dillərinə dair rəhbərlik" adlı əsərində əks olunmuşdur. Bu əsərdə deskriptiv dilçiliyin əsas müddəaları da öz əksini tapmışdır.

F.Boasın elmi ideyaları amerikan dilçiləri E.Sapir və L.Blumfid tərəfindən iki ayrı istiqamətdə inkişaf etdirilərək davam etdirilmişdir.

Edvard Sapir dilçi və antropoloqdur Avropa, Asiya və Amerika qitələrində yaşayan bir çox xalqın dillərini bilir və dil nəzəriyyəsinin problemləri ilə məşğul olurdu. Onun

elmi fəaliyyətrində dilçilik elminin problemlərini ortaya qoymaq, dillərin yeni təsnifini vermək, dil və mədəniyyət əlaqəsini vurğulamaq kimi problemlər xüsusi yer tutmuşdur. O, Meksika, Sapir, Kanada xalqlarının çoxunun dillərinin quruluşunu öyrənmiş və aşkara çıxarmışdır.

Dilçilik üzrə ideya və şərhləri L.Blumfildin "Dil" adlı əsərində və məqalələrində yer almaqdadır. Amerikada strukturalizmin formalaşması və inkişaf etməsində E.Sapirin təsiri böyük olmuşdur. E.Sapir dil və mədəniyyətin əlaqəsi mövzusunda fikirləri Amerikan dilçiliyində dil və mədəniyyət, adət və ənənə münasibətlərini tədqiq edən etnolinqvistikanın təməl daşını atdı. E.Sapirin etnolinqvistikaya dair ideyalarını Benjamin Uorf davam etdirdi. B.Uorf etnolinqvistikaya dair araşdırmalar aparmış, faktlar toplamışdır. Beləliklə, B.Uorf 1930-cu illərdə son dərəcə dərin və güclü fikirlər irəli sürmüşdür. E.Sapir və B.Uorf dilçilik üçün mühüm nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür.

Leonard Blumfild XX əsir Amerika dilçilik tarixində Ferdinand de Sössür qədər məşhurdur. Leonard Blumfildi məşhurlaşdıran əsər, onun 1933-cü ildə nəşr olunan "Dil" adlı əsəridir. L.Blumfild "Dil" əsərində dilçiliyin prinsip, metod və vəzifələrini elmi şəkildə izah etmişdir. Bu əsər Amerika universitetləri üçün çox mühüm və faydalı olmuşdur. L.Blumfild dilin qrammatik quruluşunu hər cəhətdən izah etmişdir. Onun qrammatika nəzəriyyəsi vardır ki, burada da "qrammatik struktur" mövzusu əsas yer tuturdu. Blumfild həmçinin dilçiliyin əsas anlayışlarının da tədqiqində mühüm rol oynamışdır. Sintaksis sahəsində də mühüm nailiyyətlərə imza atmışdır. L.Blumfildin 1933-cü ildə nəşr olunan "dil və düşüncə" məqaləsində fəlsəfi məsələlər öz əksini tapmışdır. Ümumilikdə L.Blumfildin dilçiliyə dair müddəaları amerikan strukturalizminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. L.Blumfildin ideyaları tələbələri A.Blok, V.Treyser, C.Hökket, Z.Hərris, Y.Qlison və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Zelling Harrisin "struktur dilçiliyin metodları" adlı əsəri amerikan deskriptivizminin manifestosu hesab edilir.

Gənc qrammatiklər məktəbi dilin tarixi cəhətdən tədqiqinə üstünlük vermişdir. Strukturalist məktəblər isə gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq çağdaş dilin mövcud vəziyyətini öyrənməyi üstün hesab edirdilər. Dilçilik elminin inkişafı tarixində strukturalizim cərəyanı çərçivəsində mövcud olan məktəblərin hər birinin

özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. Bunlardan Praqa funksionalizmi səs haqqında nəzəriyyə yaratmaqla, Kopenhagen qlossematikası dilə elmi sistem kimi yanaşmaqla, amerikan deskriptivizmi isə dilin qrammatik quruluşunu ön plana çıxarmaqla dilçilik elminə xidmət etmişdirlər.

III fəsil

MÜASİR DÖVR DİLÇİLİYİ

III.1 Törəmə dilçilik

XX yüzillik ümumi dilçilik üçün böhranlı vəziyyət kimi xarakterizə edilir. Bu böhran özünü, əsasən, struktur dilçilikdə biruzə verdi. Strukturalistlər böhranı dəf etmək üçün deskriptiv aspektdən kənarlaşaraq ondan imtina etmək məcburiyyətində qaldılar. Dilçilikdə mövcud olan təhlil qaydalarının yetərsizliyindən dolayı yeni bir qayda olan transformativ təhlil qaydasını irəli sürdülər. Strukturalizmdəki böhranın təsiri ilə XX əsrin ortalarında strukturalist müddəalar əsasında generativizm və funksionalizm kimi iki yeni istiqamət formalaşmağa başladı [4, səh. 5].

Törəmə dilçilik deskriptivizm daxilində yaranmış elmi paradıqmdır. Törəmə dilçiliyin əsası amerikan dilçisi A.N.Xomski tərəfindən qoyulmuşdur. Generativ qrammatika A.N.Xomski və onun yolunun davamçıları tərəfindən formalaşdırılmış və Amerika Birləşmiş Ştatlarının qabaqcıl istiqamətinə çevrilmişdir. "Tərsformasiyon təhlil" A.N.Xomskinin doktorluq dissertasiyası olmuşdur. O, bu işi ilə dilçilik üzrə fəlsəfə doktoru oldu. 1957-ci ildə nəşr olunmuş "Sintaktik strukturlar" monoqrafiyası onun dissertasiyasının əsas müddəalarını özündə əks etdirir. Bu monoqrafiya "Linqvistik nəzəriyyənin məntiqi strukturu" araşdırmasının bir qismini təşkil edir. "Sintaktik strukturlar" əsəri törəmə dilçiliyin ilk hissəsi hesab olunur. Bu əsərdə "ümumi nəzəriyyənin hazırlanması" ön plana çəkilmiş, bu mövzuya əsas problem kimi yanaşılmışdır. N.Xomski bu əsərində sintaksisin tərifini belə verir: sintaksis cümlənin qurulmasının üsul və prinsipləri barədə təlimdir. "Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri" və "Dil və təfəkkür" kitabları törəmə dilçiliyin ikinci hissəsini təşkil edir. "Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri" əsərində törəmə modelinin izahı, "Dil və təfəkkür" əsərində isə törəmə modelinin məzmun tərfi verilmişdir. İlk əsərindən başlayaraq A.N.Xomski əsərlərində xüsusi yer tutan ideya dilin universal xarakterini öyrənən linqvistik nəzəriyyə anlayışıdır. N.Xomskinin linqvistik nəzəriyyəsi danışan və dinləyəni nəzərdə tutur. Onlar ana dillərini mükəmməl bilirlər eyni zamanda diqqətsizlik, yaddaşsızlıq, marağın olmaması, unutmamlıq kimi faktorlardan asılı deyillər. Generativ qrammatika çərçivəsində mövcud olan nəzəriyyələrdən biri Genişləndirilmiş Standart

Nəzəriyyədir (GSN). Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, bu nəzəriyyə dil ünsürlərinin semantik izahına, ayrıca nəzəriyyənin leksik tərkibinə xüsusi diqqət yönəldir. Törəmə dilçilik üçün xas olan nəzəriyyələrdən biri də İdarəetmə və əlaqələndirmə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə bütün dillər üçün xas olan universal prinsiplər axtarışında idi. Modul yanaşma isə bu nəzəriyyənin əksinə olaraq dillərə ayrı-ayrılıqda yanaşır və dil hadisələrinə fərqli modullar daxilində nəzər yetirir.

Xomskin generativ qrammatikasına yanaşmalardan biri də Minimalist nəzəriyyədir. Bu yanaşma 1993-cü ildə "Dilçilik nəzəriyyəsinə dair minimalist proqram" məqaləsində çapdan çıxmışdır [4, səh. 5]. Bu nəzəriyyə ilə insanda mövcud olan dil aparatının quruluşu verilmişdir. İnsanın dil sistemi lüğət tərkibi, hesablama sistemi və təsəvvür səviyyələri olmaqla üç əsas yarım sistemdən təşkil olunmuşdur. Təsəvvür səviyyəsi də öz növbəsində iki cür reallaşır, birincisi fonetik (artikulyator-perseptiv), ikincisi isə məntiqi (konseptual-intensional) səviyyədə fəaliyyət göstərir.

Törəmə qrammatika rəqibsizdir və dil formasına qoyulan məhdudiyyətin araşdırılması ilə məşğul olur. Burada əsas məsələlərdən biri də uşağın ana dilinə yiyələnməsi prosesidir. Bəşəriyyət ana dilinə yiyələnərək onu mənimsəyir və miras kimi gələcək nəsillərə ötürür. Törəmə dilçiliyin əsas məqsədi aşağıdakı suallara cavab tapmaqdır. İnsanın dilə yiyələnməsi prosesi necə baş verir? necə olur ki, uşaq erkən yaşlarında dil qabiliyyətinə malik olur? Bu mükəmməl prosesin arxasında dayanan nədir, nə üçün dillər arasındakı mövcud fərqlər onların ana dili kimi mənimsənilməsində problem yaratmır. Bu zaman söhbət təbii ki, dil qabiliyyətindən getməlidir. Dil qabiliyyəti insan nitqindən asılı olmayaraq mövcuddur. Törəmə dilçilik nəyi araşdırır?

- Uşağın dil qabiliyyətinə yiyələnməsi prosesi və bu prosesdə dil aparatının rolunu.
 - Nəyə görə uşaqlar cümlə qurarkən qrammatik baxımdan yanlışlığa yol vermir, düzgün cümlə qurmaq qabiliyyətində olurlar.
 - Necə olur ki, insan beyni sonsuz sayda cümlə yaratmaq qabiliyyətinə malik olur.
- Yuxarıda qeyd olunan sualların cavabının tapılmasında Xomski və generativ qrammatikasının roluna daha yaxından baxaq.

A.N.Xomski generativ qrammatikanın danışanın və ya dinləyənin daxili biliklərini aydınlaşdıraraq üzə çıxarmalı olduğunu müdafiə edir. O, tövsiyə edirdi ki, yaxşı müəyyən olunmuş qanunlar sistemindən ibarət olan qrammatik ardıcılıqların mexaniki modeli hazırlansın. Generativ qrammatika bir dildə məhdud sayda sözlərin yaratdığı sonsuz sayda kombinasiyanı göstərməyə çalışır. Ancaq bu birləşmələrin əksəriyyəti mənalı cümlələr yaratmır. Dildə sonsuz sayda cümlələr yaratmaq qabiliyyəti sadəcə olaraq qrammatika ilə əlaqələndirilə bilməz. Qrammatikanın yaratdığı cümlələr qrammatik baxımdan düzgün olsa belə, mənalı olmaya bilər. Xomski bu fikrini məşhur cümləsi ilə izah edir, "Rəngsiz yaşıl fikirlər qəzəblə yatırdı" (Colorless green ideas sleep furiously). Yuxarıdakı cümlə qrammatik baxımdan düzgün olsa da mənası yoxdur, buna görə də onu düzgün cümlə hesab etmək olmaz. Məna və qrammatik quruluşlar müxtəlif qanunlarla idarə olunur. Xomski hesab edir ki, cümlə yaratmaq bacarığı dil qabiliyyəti ilə, anlam, düşüncə bacarığı isə zehni qabiliyyətlərlə əlaqəlidir. Beləliklə generativ qrammatika sintaksis və semantikanı bir-birindən fərqləndirdi.

Xomskinin fikrincə, doğma dilində danışan şəxs bu dilin generativ qrammatikasını mənimsəmiş, lakin bu biliyin xüsusiyyətlərindən xəbərdar deyil. Yəni dili bilən adam, əldə etdiyi mücərrəd qaydalar toplusunu bildiyinin və istifadə etdiyinin fərqi deyil. Dili danışmağa başlayan uşaq hansı cümlənin mənalı, hansının mənasız olduğunu anlayır. Bu da insan dilinin doğuşdan gələn fitri istedadıdır. Uşaqlar dünyaya dil bacarığına yiyələnmə biləcəkləri mexanizmlə doğulur. Bu mexanizmanı insanın digər genetik orqanları kimi düşünmək olar. Bir uşağın qanadlarla deyil də qol və ayaqlarla doğulduğu kimi dil qabiliyyəti də insana xas genetik bir qabiliyyət olaraq doğuşdan gəlir. Uşaq bu qabiliyyətə sahib olaraq doğulduğu üçün dil biliyinə yiyələnərək ondan istifadə edə bilir. İnsan sonsuz sayda cümlə yaratmaq qabiliyyətinə malikdir və bu zaman qrammatik əlaqələr düzgün olur. Qrammatik əlaqələri rekursiv qaydalar saxlayır. Rekursiv qaydanın dilçiliyə gətirilməsi dilçiliyin təbiət elimlərinə yaxınlaşması ilə nəticələndi. Generativ qrammatikaya, əsasən, insanın dil sistemindəki sintaktik təsviri iki səviyyəlidir. Bunlardan biri dərin struktur, digəri isə üst strukturdur.

Törəmə dilçilik üçün iki tənqidi yanaşma vardır. Bunlardan biri odur ki, generativ qrammatika dil fəaliyyətinə diqqətsiz yanaşır. İkinci tənqid isə, generativ qrammatikanın

sadəcə ingilis dilini öyrənməsidir. Lakin son zamanlarda bir sıra dillər də (çin, rus və s.) generativ qrammatikanın tədqiqat dairəsindədir.

Generativ qrammatika dil qabiliyyətini əsas götürür və dilin semantik cəhətini vurğulayan strukturalizmdən fərqli olaraq, onun nəzərə almadığı, müşahidə etmədiyi dilin məna (anlam) cəhətinə böyük əhəmiyyət verirdi. Nəticədə nəzəriyyənin “dərindən quruluşu” və “səthi quruluş” terminləri müasir dilçiliyin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. A.N.Xomski tərəfindən təqdim olunan ideya və fikirlər geniş sahədə qəbul edilmiş, elm və fəlsəfə dairələrində empirik və rəasionalist mübahisələri yenidən alovlandırmışdır. Öz nəzəriyyəsində etdiyi dəyişikliklərlə həmişə elmi mövqeyini qorumuş və dilçilik gündəmində olmuşdur. A.N.Xomski çağın ən qabaqcıl mütəfəkkir və alimlərdən biridir. A.N.Xomskinin fikirləri bir çoxları tərəfindən tənqid edilməyinə baxmayaraq, o, bu gün də işlədiyi sahələrdə ən bacarıqlı insanlardan biri kimi tanınmağa davam edir.

III.2 Koqnitiv dilçilik

XXI əsr dilçiliyi Koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə əlaqədardır. Koqnitiv dilçilik informasiyanın kodlaşdırılması, dil və təfəkkür əlaqləri və s. problemləri öyrənən, özündən əvvəlki dilçilikdən bütünlüklə fərqlənən, dilçiliyin ən gənc sahəsidir. XX əsrin ilk rübündə formalaşmağa başlayan Koqnitiv dilçiliyin ilkin müddəalarının yaranması XIX yüzilliyə qədər gedib çıxır. Ümumiyyətlə, əsasən, Humanitar elmlərdə "koqnitiv" anlayışla bağlı yeni fənlər formalaşmağa başlayır. Bu fənlərə misal olaraq koqnitiv psixologiya, koqnitiv sosiologiya, koqnitiv dilçilik, koqnitiv ədəbiyyat və s. kimi bir sıra yeni yaranmaları göstərə bilərik. Koqnitiv elm çağdaş dünya ilə səsleşən dilçilik sahəsidir. Belə ki, artıq burada sadəcə insan və dil problemləri yox, suni intellekt və dil problemləri də öyrənilir. Koqnitivlik informasiyanın yığılması, saxlanması və emalı ilə də məşğuldur. Dilçilikdə mövcud olan bir sıra cərəyanlar kimi, koqnitiv dilçilik də yekcins (vahid) olmamış, müxtəlif məktəb və cərəyanlarda təşəkkül tapmışdır. Koqnitivizm bütün elmlərdə təzahür edən kompleksdir. Koqnitivizm obyektini insan düşüncəsi, təfəkkürü, şüuru təşkil edir. Koqnitivlik və yaxud koqnisiya bilik və məlumat ilə əlaqədar prosesdir. Koqnisiya mənşəcə latın dilindən olan "coqnitio"

sözündən yaranmışdır, ingilis dilində bu sözün qarşılığı "coqnitio"dur, ana dilimizdə isə "qavrama" mənasına gəlməkdədir. Koqnitiv dilçiliyə verilmiş tərif bir az da informatikaya verilmiş tərifə bənzəyir, hətta deyərdik ki, eynidir: "İnformatika informasiyanın toplanılması, qəbulu və emalının üsul və vasitələrini öyrənir. Koqnitivlikdə isə bu prosesi informatika yox, insan həyata keçirir. Koqnitiv dilçilik koqnitiv psixologiya, koqnitiv elm, neyropsixologiya və dilçilikdə bilik və tədqiqatları birləşdirən dilçiliyin disitiplinar xarakterli bir sahəsidir. Koqnitiv dilçiliyin nəzəri əsasları və modelləri psixoloji baxımdan real hesab edilir və koqnitiv dilçilik üzrə aparılan araşdırmalar dərrakənin ümumən başa düşülməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır və insan şüuruna gedən yol kimi görünür. "Koqnitiv dilçilik" anlayışı ətrafında elmi-terminoloji mübahisələr getmişdir, bu terminlə konkret olaraq nəyin nəzərdə tutulduğu haqqında konsensus mövcud deyil. Koqnitiv dilçiliyin kökləri Noam Xomskinin 1959-cu ildə B. F. Skinnerin Şifahi Davranışına dair tənqidi icmalındadır [15, səh. 15]. Xomskinin davranış psixologiyasını rədd etməsi və onun sonrakı anti-davranışçı fəaliyyəti idrak psixologiyası və idrak elminin yeni konsepsiyaları altında psixologiyada diqqətin empirizmdən mentalizmə keçməsinə kömək etdi. N.Xomski hesab edirdi ki, dilçilik koqnitiv elmin alt sahəsidir, amma o bu konsepsiyasını generativ qrammatika və yaxud transformasiya adlandırdı.

Bu gün özünü koqnitiv dilçiliyin həqiqi nümayəndəsi hesab edən müxtəlif və bir-birinə rəqib olan üç yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmalardan biri generativ qrammatika, ikincisi "Lakoffian-Langackerian" brendidir (İdraki dilçilik), üçüncüsü isə bu iki yanaşmayala razılaşmayıb, onların əhatə dairəsindən kənara çıxan tədqiqatçılar tərəfindən təklif edilir. Üçüncü yanaşma hesab edir ki, koqnitiv linqvistika sadəcə bir ad deyil, nəzəri dəyərindən çox sübutedicici dəyəri ilə qiymətləndirilən bütöv bir elmi tədqiqat sahəsi kimi qəbul edilməlidir.

Generativ qrammatika şüurda və beyində dilin hesablanması ilə bağlı fərziyyələr mənbəyi kimi fəaliyyət göstərir. Bunun "dil koqnitiv nevrologiyası"nın öyrənilməsi olduğu iddia edilir. Generativ qrammatika davranış instinktlərini və koqnitiv-linqvistik alqoritmlərin bioloji təbiətini öyrənir, hesablama-təmsilçilik nəzəriyyəsini təmin edir. Praktikada bu o deməkdir ki, dilçilər tərəfindən cümlə təhlili koqnitiv strukturları

açmaq üçün bir üsul kimi qəbul edilir. İnsanlarda təsadüfi bir genetik mutasiyanın beyində sintaktik strukturların meydana çıxmasına səbəb olduğu iddia edilir. Buna görə də insanların dilə malik olması onun kommunikativ məqsədlərinə əsaslanmır, bu onun dil qabiliyyətinə malik olması üçün genetik orqan hesab edilə biləcək dil sistemi ilə doğulması ilə əlaqəlidir. Generativ qrammatiklər daha sonra fərz edilən dil fakültəsinin şəklini yaratmaq üçün introspeksiya yolu ilə fitri strukturlar haqqında hər şeyi öyrənməyi öz vəzifəsi kimi qəbul etdilər. Generativ qrammatika dili avtonom ağıl modulu kimi nəzərə alaraq ağılın modul görünüşünü təşviq edir. Beləliklə, dil riyazi məntiqdən o dərəcədə ayrılır ki, nəticə çıxarma dilin mənimsənilməsində heç bir rol oynamır. İnsan idrakının generativ konsepsiyası koqnitiv psixologiya və kompüter elmində də təsirlidir.

Koqnitiv dilçiliyə yanaşmalardan biri baş hərfləri böyük şəkildə yazılması tələb olunan “Koqnitiv Dilçilik”dir, lakin o, çox vaxt hamısı kiçik hərflərlə: “koqnitiv dilçilik” kimi yazılır. Bu hərəkət 1980-ci illərin əvvəllərində Corc Lakoffun metafora nəzəriyyəsinin Ronald Lanqakerin Koqnitiv Qrammatikası ilə və müxtəlif müəlliflərin sonrakı Tikinti Qrammatikası modelləri ilə birləşdirildiyi zaman başladı. Bu birlik linqvistik və mədəni təkamülə iki fərqli yanaşma ehtiva edir: konseptual metafor və konstruksiya. Koqnitiv linqvistika özünü generativ qrammatikaya zidd olaraq müəyyən edir və dilin beyində ümumi koqnitiv prinsiplərə uyğun fəaliyyət göstərdiyini iddia edir. Lakoff və Lanqakerin ideyaları bütün elmlərdə tətbiq olunur. Dilçilik və tərcümə nəzəriyyəsi ilə yanaşı, Koqnitiv Dilçilik təhsil, teologiya, ədəbiyyatşünaslıq, musiqiologiya, kompüter elmləri və sosiologiyada təsirlidir.

Təbii Dil Emalı üzrə Koqnitiv Dilçilik. Koqnitiv Dilçilik təbii dil emalı vasitəsilə zehni vəziyyətlərin kəmiyyətini müəyyən etmək üçün elmin birinci prinsip istiqamətini təklif edir. Əvvəlcə qeyd edildiyi kimi, Koqnitiv Dilçilik qrammatikaya qeyri-ənənəvi baxışla yanaşır. Ənənəvi olaraq qrammatika təbii dildə bəndlərin, ifadələrin və sözlərin tərkibini tənzimləyən struktur qaydaların məcmusu kimi müəyyən edilmişdir. Koqnitiv linqvistikanın nöqtəyi-nəzərindən qrammatika qavrayış, diqqət, motor bacarıqları, vizual və məkan emalını əhatə edən idrak bacarıqları vasitəsilə insan orqanizminin təcrübəsinin ünsiyyətinə ən yaxşı şəkildə xidmət edən dilin təşkili qaydaları kimi

görünür. Təbii dil emalının məqsədi kompüterə mətn və sənədlərin məzmununu, o cümlədən onların daxilindəki dilin kontekstual nüanslarını "anlamaq" üçün imkan yaratmaqdır. Ənənəvi N.Xomski dilçiliyinin perspektivi təbii dil emalına mətnin hərfi məzmununu, linqvistik baxımdan mətnin semantik mənasını və ya semantikasını müəyyən etmək və kəmiyyətləndirmək üçün üç yanaşma və ya üsul təklif edir. Koqnitiv dilçiliyin perspektivi təbii dil emalına mətndəki kontekstual nüansları: niyə və necə, dilçilik baxımından, nəzərdə tutulan praqmatik mənasını və ya mətnin praqmatikasını müəyyən etmək və kəmiyyətləndirmək üçün bir istiqamət təklif edir. Ənənəvi dilçiliyə əsaslanan mətndə hərfi semantikanın başa düşülməsi üçün üç təbii dil emalı yanaşması: simvolik, statistik və sinir təbii dil emalı yanaşması mövcuddur. Birinci üsul, Simvolik təbii dil emalı (1950-ci illər - 1990-cı illərin əvvəlləri) ənənəvi dilçiliyin ilk prinsip və qaydalarına əsaslanır. İkinci üsul, Statistik təbii dil emalı (1990-cı illər - 2010-cu illər), çoxsaylı kontekstlər üçün insan tərəfindən idarə olunan və maşınla dəstəklənən korpus təbəqəsi ilə birinci metoda əsaslanır. Üçüncü yanaşma sinir təbii dil emalı (2010-cu ildən sonra), daha qısa müddət ərzində bir çox kontekstlər üçün korpusun cədvəlini avtomatlaşdırmaq və modelləri təhlil etmək üçün dərin neyron şəbəkəsi üslublu üsullardakı irəliləyişlərdən istifadə etməklə əvvəlki üsullara əsaslanır. Hər üç üsul Stemming və Lemmatization kimi təbii dilin emalı texnikalarını gücləndirmək üçün istifadə olunur. Ağıllı davranışı təqlid edən və təbii dilin aydın başa düşülməsini bacaran mətndəki kontekstual praqmatikanı başa düşmək üçün təbii dil emalının inkişaf trayektoriyası koqnitiv təbii dil emalıdır. Bu üsul təhlil edilən mətn parçasından əvvəl və sonra təqdim olunan məlumat əsasında söz, ifadə, cümlə və ya mətn parçasına məna təyin etməyi bacaran qaydalara əsaslanan yanaşmadır.

Bu üç yanaşmadan koqnitiv dilçilik üçün ən məqbulu fikrimizcə koqnitiv linqvistikadır. Koqnitiv linqvistika dilçiliyin irihəcimli paradıqmalarındandır. 1970-1980-ci illər arasında Komputer Linqvistik Asosiasiyasının yaranması ilə suni intellektin bir sahəsi olmuşdur. Bu termin, eyni zamanda təbii dil emalı texnologiyasına sinonimdir. Bu sahə formalaşmamışdan əvvəl də alimlər hesablama maşınının işinə uyğun şəkildə arifmetik maşınlar vasitəsilə xaricidilli mətnlərin

tərcüməsini də həyata keçirməyə çalışırdılar. Amma bu maşınların işi tərcümə prosesində uğurlu olmamışdır. Çünki dillərarası tərcüməni yerinə yetirmək üçün hər iki dilin morfolojiya, sintaksis və qrammatikasına bələd olmaq, sintaksisi anlamaq üçün isə leksika, semantika hətta pragmatikanı da müəyyən səviyyədə bilmək vacibdir. Beləliklə, dillərarası avtomatik tərcümə prosesi böyük distiplinə çevrildi. Bu elmin yaranması N.Xomski tərəfindən “koqnitiv inqilab” kimi xarakterizə edildi. Dillərarası tərcümənin həlli üçün komputer qarşısına adekvat modeli A.N.Xomski qoymuşdur. Xomskiyə qədər mətnin öyrənilməsi fonologiyadan sintaksisə doğru gedirdi, A.N.Xomski isə bu prosesin sintaksisdən fonologiyaya doğru getdiyini qeyd edirdi. A.N.Xomskinin bu yanaşması ilə maşın təcrübəsi və suni intellektin yaranması üçün yeni üfüqlər açılmış oldu.

Koqnitiv linqvistikanın tədqiqat dairəsini bilmək üçün, onun terminologiyasından xəbərdar olmalıyıq. Koqnitiv linqvistika üçün xas olan terminlər sırasına bilik, düşüncə, koqnitiv baza, koqnisiya, konsept, konseptsifer, konseptual sistem, milli-mədəni əhatə, dünyagörüşü, dünyanın dil məzərəsi, dünya mənərəsi, mental reprezentasiya və s. kimi anlayışlar daxildir.

- Düşüncə beyin tərəfindən təşkil olunan məhsuldur, onun nəticəsində fikir yaranır. Düşüncə vasitəsilə informasiyalar qəbul edilir, emal olunur və təşkili həyata keçirilir.
- Bilik vasitəsilə insanın ictimai əlaqələri reallaşır. O, İctimai əlaqələr zamanı düşünmə prosesinin məhsuludur.
- Dərketmə emosiya, hiss, düşüncə və s. anlayışlar buraya daxil edilir.
- Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas terminidir. Dil daşıyıcısı, eyni zamanda hər-hansı bir konseptual sistemin də daşıyıcısıdır. İnsanların ilk konsepti əsasında digər konseptlər də yaranır. Konsept insanın həyat təcrübəsinin cəmidir. Konsept anlayışından yaranan konseptsifer isə, konseptlər məcmusudur.

Koqnitiv dilçilik çağdaş dövrlə ayaqlaşan dilçilik sahəsidir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədlərindən biri suni intellekt və dil problemlərinin həllinin tapılması, maşınlar tərəfindən avtomatik tərcümə prosesinin uğurla həyata keçirilməsi, insan-suni zəka-dil əlaqələrinin araşdırılmasıdır. Dilçiliyin gənc paradiqmi olan koqnitiv dilçilik müasir

dövrümüzdə araşdırılır, formalaşır və ümumi dilçilik üçün yeni üfüqlərin açılması, yeni sahələrin yaranması ilə şərtlənir.

III.3 Psixolinqvistika

Dil psixologiyası "psixolinqvistika" və ya psixodilçilik insanların dilə yiyələnməsi, dildən iatıfada etməsini və mənimsəməsini təmin edən psixoloji və nevroloji faktları araşdırır. Erkən psixolinqvistik tədqiqatlar insan beyninin necə işlədiyinə dair ardıcıl məlumatların olmaması səbəbindən, əsasən, fəlsəfi təşəbbüslərdən ibarət idi. Beynin dili necə yaratdığını öyrənmək üçün biologiya, nevrologiya, koqnitiv elm və informasiya nəzəriyyəsi kimi müasir tədqiqatlardan istifadə edilir. Dil, cəmiyyətin ayrılmaz bir parçasıdır və fərdlərin yaşama üsulunu yansıdır. Hər mədəniyyətin ayrılmaz dəyərdəki bu özəlliyi fərdləri bənzərsiz edir. Bu səbəblə psixodilçilik müddəalarını anlamaq böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

XIX əsrin sonu XX əsrin başlanğıcında dil araşdırmaları psixologiya sahəsinə yansımışdı. Dil fəaliyyəti tədqiqatları psixoloqları və dilçiləri bir araya gətirdi. Beləliklə iki böyük elmin eyni tədqiqat obyektində birləşməsi nəticəsində XX əsrin tən ortasında psixolinqvistika adlı yeni bir distiplinar sahə yaranmış oldu. Psixolinqvistika termini ilk dəfə Amerikan psixoloqu N.Pronkonun məqaləsində rast gəlinir. Psixolinqvistika elminin yaranması ilk dəfə rəsmi şəkildə 1953-cü ildə psixologiya və dilçilik mütəxəssislərinin birlikdə keçirdikləri seminarla elan olundu. Bunun əsasında da Moskva psixodilçilik məktəbi yarandı. Psixolinqvistikanın nəzəri müddəalarının Humboldt yaradıcılığına əsaslandığı irəli sürülür. Psixodilçiliyin obyektivi dilçilik, metodu isə psixologiyaya əsaslanır. Psixodilçilik dili nitq prosesində öyrənir. Onun əsas obyektivi dil və onun nəzdində danışmaq fəaliyyətidir. Psixodilçiliyin araşdırmaları dil ünsürləri ilə bağlı deyil, o, dili danışan və dinləyən əlaqələri və bu zaman təzahür edən psixoloji proseslər çərçivəsində öyrənir. Onun məqsədi psixoloji faktorların danışmada yaranması, ifadələrin anlaşılma olması və dilin mənimsənilməsi proseslərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Psixolinqvistikanın obyektivi olan danışmaq fəaliyyəti insanlar arasında dil vasitəsilə reallaşan ünsiyyət prosesidir. Predmet, üsul, vasitə və nəticə danışmaq fəaliyyətinin

psixoloji tərkibini təşkil edir. Danışiq fəaliyyətinin predmenti fikirdir. Psixolinqvistika predmentinin üç sahəsi vardır: nitqin yaranması, nitqin qavranması, nitqin formalaşması. Loentyev qeyd edir ki, motiv və planla başlayan danışiq fəaliyyəti nəticə ilə yekunlaşır. Psixolinqvist Zimmaya danışiq fəaliyyətinin motivasiyaedici, analitik-sintetik və icraolunma olmaqla üç mərhələsini göstərir.

Psixolinqvistika psixologiyanın metodlarından iatifadə etmiş, eyni zamanda özünəməxsus metodlar yaratmış və formalaşdırmışdır. C.Oqsud dörd psixolinqvistik vahid qeyd edir: motivasiya, semantika, səviyyələrarası ardıcılıq, inteqrasiya.

III.4 Mətn dilçiliyi

Mətn dilçiliyinin keçmişi çox əvvəllərə dayansa da, onun müstəqil bir elm şəklində ələ alınması iyirminci yüzilliyin əvvəlindən başlayır. İyirminci yüzilliyin ortalarından etibarən bəzi tədqiqatçılar mətnlərin dili istiqamətləndirən və təmsil edən əsas vasitə olduğunu görmüş və mətni araşdırmağa başlamışlar. Beləliklə, müasir dilçiliyin bir hissəsi olan mətn dilçiliyi müstəqil sahə kimi formalaşmağa başladı.

Əsası yaxın keçmişdə qoyulmuş mətn dilçiliyi hələ də yetkinlik yolundadır. Dil tədqiqatçıları hesab edirlər ki, bu elm mətn, diskurs və xitabda yer alan ifadələri qarşı tərəfə çatdıran ən yaxşı vasitədir. Mətn elə cümlələr birliyidir ki, bu cümlələr möhkəm daxili struktur və semantik əlaqələrlə bir-birinə bağlıdır. Müasir dövrün aktual sahələrindən olan mətn dilçiliyi XX yüzilliyin 20-ci illərində yaranmış, 50-80-ci illər aralığında formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Bu paradigmin adından da görüldüyü kimi onun əsas tədqiqat obyektı mətndir.

Mətn dilçiliyinin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Lakin onun müstəqil sahə kimi formalaşması Z.Hərrisin adı ilə bağlıdır. O, mətn dilçiliyinin banisi hesab olunur. Daha sonrakı tədqiqatlar isə Z.Hərrisin tədqiqatlarını inkişaf etdirən araşdırmalar kimi qəbul edilir.

Mətn dilçiliyi sözün söyləndiyi zaman və məkanda hansı mənəni ifadə etdiyini araşdırır. O klassik diskurs və mətnləri həddindən artıq tənqid etməmə və yeni diskursların şişirtməmə mövzusunda tədqiqatçıya yeni metodlar təklif edir. Mətn

dilçiliyi ənənəvi dil təhsil qaydalarından fərqli, klassik və çağdaş elmi mətnlərə vasitəçilik edərək onları təhlil etməklə məşğuldur.

Əsası Avropada qoyulan mətn dilçiliyi, ərəb dünyasında da qəbul edilmişdir. Amma bu elmin nəyə və necə tətbiq ediləcəyi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Son dövrlərdə mətn dilçiliyinin müzakirə etdiyi bədii mətn Qurani-Kərimdir. Bu elmin Qurani-Kərimə tətbiq edilməsi onu ərəb dünyasında diri tutur.

Mətn sözü iki müstəqil mənada çıxış edə bilər: geniş və dar. Geniş mənada makromətn, həm də onun əksinə dar mənada mikromətn. Makromətnlər mikromətnlərin birləşməsindən yaranır. Mikromətn termini ilə yanaşı, mürəkkəb sintaktik bütöv ifadəsi də istifadə olunur. Mürəkkəb sintaktik bütöv iki və yaxud daha artıq cümlənin sintaktik və formal cəhətdən birləşməsindən yaranan vahiddir.

Mətn dilçiliyinin əsas məqsədi mətnin qrammatikasını açmaq və onu təsvir etməkdir. Mətn dilçiliyi tədqiqatçıların etdikləri ən önəmli iş isə, bütün köhnə və çağdaş elm sahələrindəki mətnlərlə bağlı fikirləri izləmək olmuşdur. Aparılan bu araşdırmalar bir çox elmin, mətn dilçiliyinin anlayışlarını əhatə etdiyini ortaya çıxarmışdır. Bu elmlərin ən mühümləri: klassik natiqlik, üslub, ədəbi əsərlər və müasir dil kimi müxtəlif elm sahələridir. Bu məzmununda zaman-zaman “mətn dili” elminin yaranmasında hansı elm sahəsi daha çox paya malikdir? mövzusu mübahisəli olub. Bu müzakirələr nəticəsində məlum olub ki, bir çox elm mətn dilçiliyinə töhfələr vermişdir və bu, danılmaz faktır. Çünki bu elmlərin çoxu az-çox bu elmlə əlaqəlidir. Mətn linqvistikasını vacib edən situasiyalardan biri də mətnin uyğunluğunun sahib olduğu mövqeyidir. Çünki mətn uyğunluğu cümlə bilgisində və xitab təhlilində tədqiqatın əsas mövzusunun təşkil edir. Mətni vacib edən və onu məhsuldar edən şərtlər bu birləşmənin vəziyyəti ilə ölçülür. Mətn dilçiliyi müasir dilçilik tədqiqatları nəticəsində ortaya qoyulan yeni bir elm sahəsidir. Bu sahədə mətnin ifadə etdiyi məna sözlər və cümlələrlə ifadə edilir. Mətn dilçiliyi müəyyən ölçülərə sahib olan, məhdud cümlələrdən daha geniş və ətraflıdır. Mətn dilçiliyinin ən önəmli vəzifələrindən biri dil sisteminin mükəmməl quruluşunu ortaya çıxarmaq, mətni qrammatik və semantik cəhətdən əlaqələndirən vasitələr sayəsində dərin bilgi və mənaları tədqiq etməkdir. Çünki məna mətnin xarakterini,

mətn isə şəxsiyyətin xarakterini ortaya çıxarır. Mətn böyük vahid və birlik kimi öyrənilir.

Mətnin daxili bağlılığı onun xarakterik xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət onu sintaktik bütövə çevirir. Mətn daxili əlaqələr onun linqvistikası üçün vacibdir. T.Nikolayeva üç mətn yaradan üsürü ayırd edir. Bunlar intonasiya, söz sırası və köməkçi xarakterə malik sözlərdir (əvəzlilər və bəzi köməkçi nitq hissələri). M. Qluşko da üç fərqli əlaqədən söhbət açır: sintaktik, formal-qrammatik və deyiktik üsürlər. Mətnin yaranmasında aşağıda sadalayacağımız əlaqə üsürləri iştirak edir.

- Fonetik təkrar;
- Morfoloji təkrar;
- Leksik təkrar;
- Sintaktik təkrar;
- Deyiktik elementlər.

Mətn dilçiliyi bir çox elm sahəsinin əlaqələnməsi nəticəsində formalaşmışdır. Buraya dilçilik elmi, mədəniyyət, sosiologiya və psixologiya kimi sahələr daxildir. Mətn dilçiliyinə bir çox tədqiqatçı töhfə vermişdir, burada xüsusilə fərqlənən Amerika və Avropa dilçiləri və buradakı məktəblərdir.

Müasir dövrdə hardasa bütün dünya tərəfindən qəbul edilən mətn dilçiliyi ərəb dilçiliyində də geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Mətn dilçiliyinin keçmiş zamanlardakı elmlərlə nə dərəcədə əlaqəli olduğu müzakirə mövzusu olmuşdur. Mübahisənin ən qızgın variantı ərəb dilçiliyinə aiddir. Bəzi dilçilər mətn dilçiliyinin qədim islam mədəniyyətini yaradan elmlərdən törədiyini qeyd etmiş, bəziləri isə bu fikri qismən qəbul etsələr də, onun müstəqil elm sahəsi kimi öyrənilməsini tələb etmişlər.

Müasir dövrdə yaranmış bu cərəyanlar dilçilik elminin inkişafına, fərqli aspektlərdən dilə yanaşılmasına nəfəs rolunu oynamışdır. Beləliklə dil artıq sadəcə struktur cəhətdən deyil, psixoloji, mental, mədəni, suni zəka kimi fərqli aspektlərdən də öyrənilməyə başlanmış, bu üsürlərin dilə təsiri araşdırılmışdır.

Nəticə

Dilçilik tarixinin əsasını əsrlər boyu bir-birini əvəz etmiş məktəb və cərəyanlar təşkil edir. Bu məktəb və cərəyanların yaranması inkişafı və formalaşması nəticəsində dilçilik elmi də inkişaf edərək genişlənmişdir. Dilçilik tarixində mövcud olan məktəb və cərəyanların hamısının obyektini dil olsa da, onların predamenti çox vaxt bir-birindən fərqlənmişdir. Müxtəlif məktəblərin dilə fərqli aspektdən yanaşması ilə dilin müxtəlif cəhətləri araşdırılaraq öyrənilmişdir. Bizim tədqiqat işimiz gənc qrammatiklər məktəbi və ondan sonrakı mərhələdə dilçilik məktəblərinin fəaliyyətindən, dilçiliyə gətirdikləri yeniliklərdən bəhsdir. "Gənc qrammatiklərdən sonrakı mərhələdə dilçiliyin inkişafı" adlı tədqiqat işimizdə A.Şlayxer naturalizmindən tutmuş dilçiliyin gənc sahələrindən olan koqnitiv dilçiliyə qədər uzun bir mərhələni tədqiq etmiş, bu zaman kəsiyində mövcud olan məktəbləri və onların elmi-nəzəri ideyalarını araşdırmışıq.

Dilçiliyi təbiət elmləri sırasına daxil edən A.Şlayxer və onun naturalizmini kəskin tənqid edən gənc qrammatiklər, onların psixologizmi, səs qanunları, analogiya məsələləri, hələ gənc qrammatiklər məktəbinin mövcudluğu zamanı onun nəzəri əsaslarından, eyni zamanda onun tənqidindən təşəkkül tapan Moskva və Leningrad (Sankt-peterburq) məktəbləri, dilçilikdə ictimai hadisələri əsas götürən sosiologizm, dilçilik elminə sistem-struktur anlayışını gətirən strukturalizm, dilçiliyə böyük töhfələr vermiş digər strukturalist məktəblər: Praqa, Danimarka, Amerika strukturalizmi, müasir dövr dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi Avram Noam Xomski və onun dilçilik nəzəriyyələri, xüsusilə də generativ qrammatikası, yəni törəmə dilçilik, insan dilini mental proseslər əsasında öyrənən koqnitiv dilçilik və nəhayət insan dili və psixologiyasını vəhdətdə götürən psixolinqvistika tədqiqat işimizdə geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Gənc qrammatiklər məktəbi və ondan sonrakı dövr dilçiliyinin araşdırılmasında bu tədqiqat işi əhəmiyyətli rol oynayır. Gənc qrammatiklər məktəbi və ondan sonrakı mərhələdə dilçiliyin araşdırıldığı bu tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

1. Tədqiqat işində gənc qrammatiklər məktəbinin yaranma zərurəti, bu məktəb sayəsində dilçiliyə gətirilən yeniliklərlə bağlı araşdırmalar aparılmış, eyni zamanda

dilçiliyin qarşısında duran bir sıra problemlərin gənc qrammatiklərin səyi nəticəsində öz həllini tapması tədqiq edilmişdir.

2. Gənc qrammatiklər məktəbinin nöqsanlı cəhətləri araşdırılmış, bu nöqsanlar ətraflı şəkildə təsvir edilmiş və vaxt ilə gənc qrammatiklər məktəbinin çatışmazlıqlarını tənqid edən məktəblər ayrıca tədqiq edilmişdir.

3. Gənc qrammatiklərin özündən sonrakı dilçiliyin yaranması və inkişafındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir.

4. Gənc qrammatiklər məktəbinin bilavasitə təsiri nəticəsində XIX əsrin sonunlarına doğru yaranmış olan Moskva dilçilik məktəbi tədqiq olunmuş, elmi-nəzəri müddəaları şərh olunmuş, dilçilik elmindəki rolu müəyyənləşdirilmişdir.

5. Moskva dilçilik məktəbinin nəzəri banisi F.Fortunatovun dilçiliyə verdiyi töhfələr, xüsusilə də qrammatika nəzəriyyəsi araşdırılmışdır.

6. Leninqrad (Sankt-Peterburq) dilçilik məktəbi ətraflı şəkildə şərh olunmuş, dilçilik elmindəki rolu və verdiyi töhfələr araşdırılmışdır.

5. Dilçilikdə mövcud olmuş sosiologizm cərəyanı, onun elmə gətirdiyi yeniliklər, digər məktəblərdən fərqli xüsusiyyətləri əsaslı şəkildə araşdırılmışdır.

6. XX əsrdə mövcud ən böyük dilçilik məktəblərindən biri olan, ərazi baxımından geniş sahəyə yayılan və bu areallarda özünə tərəfdar toplayaraq bir sıra məktəblərin yaranmasına səbəb olan strukturalizm cərəyanı və strukturalist məktəblərdən Praqa, Amerika və Danimarka strukturalizmi tədqiq edilmişdir, onların elmi-nəzəri müddəaları və dilçiliyə verdikləri töhfələr müəyyənləşdirilmişdir.

7. Müasir dövr dilçiliyinin şərhini verilmiş, bu zaman çərçivəsində mövcud olan dilçilik məktəb cə cərəyanlarının istiqamətləri, dilə yanaşma bucağı, elmə verdikləri töhfələri tədqiq edilmişdir

8. Dilçiliyin yeni yaranmaları olan koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və mətn dilçiliyi paradigmləri tədqiq olunmuş, onların dilə yanaşma aspektləri müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. A. Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı: “Zərdabi” LTD, 2012
2. A. Qurbanov. Ümumi dilçilik, I cild (3 cilddə). Bakı: 2019
3. A. Axundov. Ümumi dilçilik, ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
4. A.N. Xomski, tərcümə edən A.Məmmədov, elmi redaktor F.Veysəlli, Bakı Slavyan universiteti. Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi 2006
5. A. Məmmədov, M.Məmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşmə, 2010
6. Ə. Rəcəbli. Dilçilik tarixi, I cild. Bakı: Nurlan, 2007
7. Ə. Rəcəbli. Dilçilik tarixi, II cild. Bakı: Nurlan, 2006
8. Ə. Rəcəbli. Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021
9. F. de Sössür, tərcümə edən N. Cəfərov. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU “Ümumi dilçilik kafedrası”, 2003
10. F. Veysəlli. Dil. Bakı: “Təhsil” NPM, 2007
11. F. Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası, I. Bakı: 2006. II. Bakı: 2008
12. F. Veysəlli. Dilçiliyə giriş, dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2017
13. F. Veysəlli. Dilçiliyin əsasları, studia philologica. VI. Bakı: Mütərcim, 2013
14. F. Veysəlli. German dilçiliyinə giriş, dərslik. Bakı: Mütərcim, 2011
15. F. Veysəlli. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim 2015
16. F. Veysəlli. Seçilmiş əsərlər. Bakı: 2021
17. F. Veysəlli. Seçilmiş əsərlər, 3-cü cild. Bakı: Mütərcim, 2016
18. F. Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları, studia philologica. II, dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2008
19. M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019

20. N. Əliyeva. Professor Ə.Ə.Rəcəbli və Azərbaycan nəzəri dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2017
21. R. Heydərov. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013
22. S. Sadıqova. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi. Bakı: 2019

Alman dilində

23. Crystal D. Einführung in die Linguistik. Stuttgart, 1975, s. 125
24. H.Osthoff, K.Brugmann. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Leipzig: Hirzel, 1878-1910

İngilis dilində

25. H. Paul. Principles of the history of language. London: 1891

Rus dilində

26. А.В. Десницкая. О лингвистической теории Августа Шлейхера. "Вопросы языкознания". 1971, № 6
27. Р.А.Будагов. Соссюр и соссюрианство. М., 1954. 7. Л.А.Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня. Киев, 1952
28. В.А. Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1, М.:1964
29. В.А. Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965.
30. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М.: 1974
31. Ф.Ф. Фортунатов. Избранные труды, т. 1. М.: 1956